

2^e jaargang, maart 1996

Nº1

F R Y S L Â N

kwartaalblad van het Fries Genootschap

NIEUWSBLAD VOOR GESCHIEDENIS EN CULTUUR

Spahr en de Fryske skiednis

Lutz van Walta even terug

Zielmissen en studielenen

Laat-middeleeuws Harlingen

De Elbersvlag gerestaureerd

FRYSLÂN

*Nieuwsblad voor
geschiedenis en
cultuur*

2e jaargang nr. 1, maart 1996

Fryslân is een uitgave van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde.

Het verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan de leden van het Fries Genootschap

Redactie:

drs Hotso Spanninga,
drs Joop Woudstra
Eindredactie: drs Meindert Schroor

Vaste medewerkers:

dr Wiebe Bergsma, dr Johan Frieswijk,
Hans de Haan, drs Goffe Jensma,
drs Evert Kramer, drs Johanneke Krolis,
dr Yme Kuiper, drs René Kunst,
dr Gilles de Langen, dr Hans Mol, drs Rita Mulder-Radetzky, Lourens Oldersma,
dr Jacob van Sluis, drs Tineke Steenmeijer-Wielenga, dr Oebele Vries

Redactiesecretariaat:

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:

Fryslân, Postbus 6091,
8902 HB Leeuwarden/Ljouwert.
telefoon/fax: 058-2665309

Ontwerp omslag:

Mlinar Design BNO, Leeuwarden

Lay-out en druk:

Grafisch Bedrijf Hellinga, Leeuwarden

Het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, opgericht 26 september 1827, met als Beschermvrouwe H.M. de Koningin, heeft als doel het onderzoek naar en het vergroten van de kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft. U kunt zich verzekeren van regelmatige toezending van *Fryslân* door lid te worden van het Fries Genootschap. Gebruik daartoe de bijgevoegde antwoordenkaart.

Losse nummers: f. 5,-

ISSN: 1383-6560

Van de redactie

Veel middeleeuwen en veel Republiek in het voor u liggende eerste nummer van *Fryslân* in 1996. Deze keer schenken we aandacht aan uiteenlopende onderwerpen als blokhuizen, lenen, gereformeerden, topografie en een drietal kunsthistorisch belangwekkende museumvoorwerpen. Daarnaast vindt u een tweetal aankondigingen van lopende of op handen zijnde onderzoeken naar immateriële en materiële aspecten van de Friese cultuurhistorie in de zeventiende eeuw.

Ook wordt de schijnwerper gericht op de onlangs overleden dr. Johan Jacob Spahr van der Hoek, een van de meest markante en originele Friese historici van deze eeuw. Gewoontegetrouw completeren we het plaatje met vaste rubrieken als het Genootschapsnieuws, de agenda, 'hilligen' en de column. De rubriek 'Fergriemd Fryslân' werd deze aflevering het slachtoffer van de lokroep van een ouderwetse ijsvloer, waarvoor onze welgemeende excuses.

Tenslotte geeft de Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden zelf 'acte de présence', als eerste in een hopelijk lange rij van historische verenigingen, die her en der in de provincie op plaatselijk niveau 'yn it spier binne' met datgene wat ons bezielt: het verleden van Friesland.

Voorpagina:
De luchtfoto toont het oude stationsgebouw, sluis en haven van Stavoren met het daaraan grenzende blokhuis-terrein. Ongeveer in het midden van dit terrein geeft de zwarte, cirkelvormige ronding een poel aan die naderhand is verdwenen. De foto is vermoedelijk in of kort na 1921 genomen, zie verder het artikel op pagina 24.
(ill. Sectie Luchtmachthistorie, 's-Gravenhage)

In dit nummer:

Van de redactie	2
Spahr: in akademikus dy't skriuwe koe	3
Lutz van Walta is weer weg	6
Hilligen yn Fryslân: Sint Odulfus	8
Gereformeerden in Heeg	9
Zielmissen en studiegelden	11
Verzoek	15
Harlingen vóór 1550	15
De 'Elbers' vlag van Ameland gerestaureerd	19
Dominicaanse penkandelaars terug in Leeuwarden	21
De fictie verduisterd door het feit	24
Archeologische Monumentenzorg: Stavoren	24
It romtlik byld fan de Fryske âlve stêden	28
Undersyk nei de ynwenners fan Ljouwert	29
Historische verenigingen in Friesland: SGL	30
Mededelingen	31
Nieuws van het Fries Genootschap	32
Agenda	33

Spahr: in akademikus dy't skriuwe koe

Mei it ferstjerren fan dr. Johan Jacob Spahr van der Hoek (1915-1996), de man fan it streekûndersyk fan de Fryske Akademy, hat wittenskiplik Fryslân in 'bodder' ferlern. Sels soe Spahr him nea ta dy kategory rekkene ha en oer de bodders hat er wol grapkes makke. Hy neamde himsels leaver in wittenskiplik 'entertainer' en dat wie er mei rjocht. Foar wittenskiplik Fryslân sil Spahr dochs de auteur bliuwe fan it standertwurk *Geschiedenis van de Friese landbouw*, skreaun yn 'e mande mei Obe Postma, en de man dy't it libben yn 'e mienskippen op 'e Fryske heide mei leafde fêstlein en analysearre hat yn in tal baanbrekkende en oarspronklike publikaasjes.

Yn de wittenskip oangeande Fryslân naam Spahr - de namme wie as in hannelsmerk - in hiel eigen plak yn. Foarst om al it wurk, dat er op dat mêd ferset hat, en om de betsjutting fan syn wurk foar de skiedskriuwing, de nammekunde en de folkskunde. Mar de lêzers fan syn wurk sil ek de kreative en boartlike wize fan presintaasje bybleaun wêze. Spahr wie in firtuoas mei de pinne, dy't út syn observaasjes en in omtinken foar it detail en bytiden it anekdoatyske wei in skerp portret of in heldere karakteristyk delsette koe. Freark Dam neamde him 'in stilist by de graasje' en 'ien fan dy seldsume akademisy fan hjoeddedei, dy't Frysk skriuwe kinne, mei de klam sawol op Frysk as op skriuwe'.

Anekdoates en grutte linen

Doe't ik yn 1986 oan 'e Akademy beneamd wie, en my dêr wittenskiplik en folslein ynstallearje soe, ûntduts ik, dat de kast yn myn keamer fan ûnder oant boppe ta oploege wie mei mappen, rapporten, manuskripten en kaartsystemen. De mappen sieten grôtfol mei brieven, notulen, oantekegings, skema's en knipsels. Oan it karakteristike hânskrift wie direkt te sjen, dat dat allegearre ôfkomstich wie fan Spahr. Ik haw der dagen wurk mei hân om it út te sykjen en systematysk byelkoar yn doazen te dwaan. Foar it argyf! Want wie Spahr in man, dy't anekdoates en details oarderje koe ta in ferhaal en de ûntjouwings yn snelle linen systematysk delsette; de oarde-

ring yn syn publikaasjes wie fan in oare oarder dan dy fan syn buro. Dêr lei safolle troep op, dat de laad ûnder it buro iepen moast om der in grut fel karton op te lizzen, sadat er fierder skriuwe koe.

It opromjen wie net in ferfelend krewei, want ik hie sa in moai koarte yntroduksjekursus yn wurk en metoade fan it legindaryske streekûndersyk, en ik krige tagelyk ynsjoch yn de wurkwiize fan Spahr. Dat syn konklúzjes meastentiids basearre wiene op iis dêr't in Alvestêdetocht oerhinne koe, makke de fynst fan it folsleine befolkingsregister fan Drachten, oertypt op systeemkaartsjes, my dúdlik. It risseltaat fan 'e analyse fan it materiaal siet der ek by: in skema dêr't de trek fan de befolking nei Drachten ta yn tekene wie. Spahr hie ynteresse yn grutte ûntjouwings troch de ieuwen hinne, benammen dy fan de Wâlden. Hy hie der niget oan it Drachten fan syn jeugd te beskriuwen yn gâns karakteristykjes oer persoanen en situaasjes, mar sette op in oar plak yn grutte halen de ûntjouwings fan dat doarp út de tiid nei Philips del. Syn wichtichste wurk binne nei myn betinken syn publikaasjes oer de strukturele ûntjouwings fan de Súdeasthoeke en dy oer it mienskipplibben op 'e heide. Foar dy publikaasjes krige Spahr ek omtinken bûten Fryslân.

It streekûndersyk yn de Wâlden

Doe't Spahr yn 1952 skriuwer waard fan de Wâlden-kommisje, wie syn *Geschiedenis van de Friese landbouw* krekt út. It tinkboek by it hûnderdjierrich bestean fan de Friese Maatschappij van Landbouw moast sawol de skiednis jouwe fan de Friese Mij as in ferhanneling oer de Fryske lânbou yn in tiidrek fan mear as tweintich ieuwen. In mânske opdracht dêr't Spahr by fersuchte: 'It falt net ta om lêsbere te skriuwen oer helte mear sifers as dit boek letters befetter'. Tegearre mei Obe Postma makke hy der twa dielen fan, dy't no noch - mei al it nije ynsjoch dat wy der oer de ûntjouwings fan de Fryske lânbou by krigen ha - it standertwurk bleaun is. Spahr hie him mei dit wurk opponearre as in man dy't sa'n grut Wâldenprojekt wol fan 'e grûn tille koe. In oarspronklik wittenskipper dy't in skiednis yn grutte halen delskriuwe koe, mei gebrûk fan sifermateriaal en each foar de ûntjouwings en de synteze.

Read en blau:
Spahr (rjochts) oan
in slokje ûnder it
tafersjoch fan de
sosjaal-demokratyske
foaroanman
Domela
Nieuwenhuis, krekt
foar de âlde
'Volksherb' yn
Terwispele ôfbrutsen
waard (út: De
Vlecke Gorredyk)

Dy Wâlden-kommisje moast fanwege de Fryske Akademy, en betelle troch ZWO, in grut histoarysk en sosjaal-wittenskiplik ûndersyk dwaan yn eastlik Fryslân. It jierren duorjende projekt soe gâns fasetten fan it ferdwinende karakteristike ferline fan de yn heech tempo feroarjende Wâlden dokumintearje, ûndersykje en fêstlizze moatte. Mei de komst fan Philips nei Drachten wie it dêr ta in tal nije yndustryfestigings kommen en te ferwachtsjen wie dat ûnderskate doarpsmienskippen in hiel oar karakter krije soene. Fan oerheidswege waard doe it nedige jild pompt yn wat yn de terminology fan dy tiid maatskiplike opbou yn efterstânsituasjes hjitte soe. Fierders waard der op grutte skaal ruilferkavele en yn de doarpen waard in begjin makke mei it realisearjen fan nije mienskipsoarsjennings. It wie de tiid dat de tsjerken pastorale wurkers nei dy omkriten stjoerden - 'sân wika's foar de Sânwâlden' - en dat it maatskiplik en sosjaal-kultureel wurk dêr har nije kliënten fûn hie. Gâns lju spuiden der ynearsten, nei de presintaasje fan de plannen, raar guod fan. De pommeranten fan de planologyske tsjinst, it maatskiplik wurk, it Economisch Technologisch Instituut voor Friesland en it Katholiek Sociaal-kerkelijk Instituut seagen yn 'e Wâldenkommisje in grutte en benammen in oerstallige konkurrint. Oft de Akademy him mar beheine woe ta wat folkskundegedoch, wat pielen mei de taal en byneed de skiednis. Mar mei't útfûn wie, dat der mei de meiwurkers fan dy ynstituten goed gear te wurkjen foel, koe ienriedich tawurke wurde op de ynvintarisasje fan ûndersyksfragen en -problemen.

Mânske sigaar

Spahr wie tusken 1950 en 1980 de driuwende krêft fan it streekûndersyk. Hy wie, ear't der erch yn hie, in 'gratis avondvullend programma' benammen foar doarpsrûnten en ôfdielingen fan Plattelânsfroulju. Sûnt 1954 hie Spahr sit yn it Streeksintrum te Olterterp, en dat waard 'in noflik húske fan hâld-oan foar klubs dy't harren "dei út te riden" in serieuze ferdjipping jaan woenen, troch de leden in komyske foardracht oan te bieden.' De eardere aadlike wente waard it moetingpunt fan Wâlden-ûndersikers en Wâldensneupers. It sammeljen fan materiaal oer de sosjale en ekonomyske ûntjouwing fan dit gebiet wie de earste opdracht en op dat mêd waard gâns wurk ferset. Dêrfoar wie de âlde wynkelder fan jhr. Sandberg ta in klús omboud. It streekûndersyk brûkte nêst

it tradisjonele ûndersyk de nije metoaden fan sosjaal-wittenskiplik ûndersyk fan dy tiid, as de enkête, it psychogram en it streek-sels-ûndersyk. Spahr hie dêrby de meiwurking fan in tal kommissjes fan saakkundigen en autoriteiten, en fan gâns oare minsken. De wurkleas haadarbeider Bouke Mulder fungearre as syn assistint. 'Ut en troch in mânske sigaar - "Elisabeth Bas", om krekt te wêzen - en ris even ite by it Wite Hûs ("Om tiid te besparjen") koe de moed deryn hâlde', skreau Spahr. It jout syn wize fan wurkjen mei minsken wer. Spahr makke guon 'sneupers' entûsjast, stipe en skewiele har om ta in foldroegen publikaasje te kommen. Byneed die er it wurk sels. Studinten en learlingen fan 'e kweekskoalle gongen mei enkêteformulieren op 'en paad. Bern fan 'e legere skoallen brochten de stambeammen fan it eigen folk mei tal fan bysûnderheden yn kaart. Benammen fan belang wie de stipe fan Dam Jaarsma, samler fan út 'e folksmûle optekene folkskundich materiaal. Jaarsma 'hie it folle fertrouwen fan de faak fan oarsprong wat erchtinkende minsken "op de heide", mar wat er witte woe, dat fertelden hja him.' Hy hâlde yn alle doarpen fan de Wâlden strukturearre fraachpetearen mei inkelde âlde minsken, neffens in fêst skema. Sa waard in skat oan materiaal fêstlein oer it dorpslibben sûnt 1900 of dêromtrint. Spahr brûkte dit materiaal foar syn lettere stúdzjes, mar der sit noch gâns nijsgjirrichs yn, dat nochris brûkt wurde kin foar in publikaasje oer de feroarings yn it doarps- en mienskipslibben en de standestruktuer yn dat part fan Fryslân.

Folksaard-ûndersyk

Ta in synteze fan it Wâldenûndersyk soe it net komme, mei trochdat it 'folksaard'-ûndersyk wat stykjen bleau. It fernuveret ús no, dat folksaard-ûndersyk sa krekt nei de oarloch, doe't it mei syn *Blut-und-Boden*-tesen op in minne namme kommen wie te lizzen. Mar yn 'e fyftiger jierren wie it as stúdzje-objekt dochs wat yn 'e moade. Yn Amerika waard der gâns oan dien, it sosjografysk ûndersyk nei sosjale efterstânsgebieten en probleemkategoryen makke der brûk fan, ds. J.J. Kalma hie der mei ompield en de Hearrenfeanster psychiater H.C. Koek hie krekt in boekje skreaun oer it folkskarakter fan de Friezen. Dat doe't it mei it streekûndersyk wat wurde soe, moast fansels de Wâldpyk ek trochljochte wurde. Foar't Spahr it goed wist, wie er skriuwer fan in Folksaard-kommisje. Spahr soe letter it wurk fan

dy komisje yn net mis te fersteane termen beskriuwe. 'It hat goed mis west om alle belangstellende gelearden fan fier en hiem yn dy komisje op te nimmen. Al yn desimber 1954 siet der safolle fakulteiten om 'e tafel, dat ik se net mear ûnderskiede koe troch it reekgerdyn fan al dy piipsmokers.' Der waard in protte praat en út en troch kaam der net safolle oan wurk út.

Ynearsten waard in proefboarring dien yn Boarnburgum en wide omkriten. It doel wie in fundaminteele ûndersyk yn ien doarp, mei stekproeven op oare plakken. Underwizers waard frege nei de eigenskippen fan de bern, fan doarpsprominenten waarden sosjologyske en psychologyske oriëntaasjes notearre en psychologyske testen waard gâns oan dien. Mar fierder as in histoarysk-sosjologyske oriëntaasje kaam it folksaard-ûndersyk net. Yn 1954 makke Spahr in yntern rapport op oer de earste fasen fan it ûndersyk yn Boarnburgum, De Wylgen en de Feanhoop. Dêr wurdt it ûndersyksgebiet op nijsgjirrige wize yn beskreaun: de doarpsmienskip, de berops- en standestruktuer, de fertikale sosjale mobiliteit, de migraasje, de tsjerklike en politike struktuer, de frije tiidsbesteging, gesin en it âlderlik gesach, mei as taheakke in oersjoch fan de foarriedige psychologyske oriëntaasje. It wurk sleat oan by it histoarysk-sosjografysk ûndersyk fan de tritiger jierren, dêr't grutte nammen as J.P. Kruijt, E.W. Hofstee, Chr. Plomp en H.G.W. van der Wielen mei ferbûn wiene, en fan nei de oarloch, mei Sj. Groenman as ynisiator. Yn dy opfettings soe it groepskarakter sawol typearjend as ferklearjend wêze. Tal fan mienskiplike ferskynsels binne ôfhinklik fan typyske eigenskippen fan de mienskip, sa skreau Chr. Plomp, auteur fan in stúdzje oer Urk. Ek Staphorst waard yn dat ferbân neamd. Mar jilde dat ek foar de doarpen yn de Súdeasthoeke fan Fryslân? Yn in nijsgjirrich oersjoch konstatearre Spahr - in understatement! - dat der oer it Fryske folkskarakter it nedige skreaun wie, mar dat soks net altiid like weardefol wie. Hy sette de karakteristiken systematysk foar inoar oer en konkludearre dat somtiids net mear jûn waard as de tradisjonele fisy fan de gemiddelde Nederlanner op de Fries as in stoere, skrandere minoftemear koppige boer, ferneamd om syn frijheidssin. De rispinge oan publikaasjes hie nochal romantysk-nasjonalistysk west en der wie noch net sa folle wittenskiplike en empiryske yn te bespeuren.

Op grûn fan de stúdzjes en de enkête fan J.J. Kalma nei de psychology fan de Klaai-Friezen út 1941 waard in sa-neamd 'pree-psychogram' delset. Dêr soe út te konkludearjen wêze, dat de Fries oer it generaal in emosjoneel type wie mei sekundêre funksjes. Mar in Wâldsjer wie wer oars as in Klaaiker: blider, praatsker, libbener, minder swier op 'e hân, better te rissen en noflikier yn 'e omgong, mar beheinder fan geastlike hoarizon. Alleast yn de persepse fan de minsken. Folle fierder kaam it folksaard-ûndersyk net. De gelearde kommisje slagge der net yn. 'Ik nim noch altiten mei wille it stadic en stil weiwurden fan dy klup as post op de swarte kanten fan myn ôftekken', skreau Spahr der letter oer. Hie it wat wurde moatten, dan hie der in kundich persoan foar frijmakke wurde moatten.

De heidedoarpen

Wa't de risseltaten fan de materiaal-samling en it ûndersyk yn de Fryske Wâlden neigean wol, kin terjochte by de publikaasjes fan Spahr sels. Ien fan de oare opdrachten dy't de Wâlden-kommisje útset hie, wie it trochljochtsjen fan de 'heidedoarpen' yn 'e Noardlike Wâlden. Efterinoar fersûpten trije man yn in fersyk om hjiroer in histoarysk-sosjologyske stúdzje te skriuwen. Dat begjin 1959 krige Spahr de opdracht it dan mar te dwaan en it slagge him om in jier letter in monografy út te bringen: *De heidedorpen in de noordelijke Wouden*, noch krekt foar't de subsydje fan ZWO ferrûn.

Doel fan it boek wie in histoaryske beskriuwing te meitsjen fan it wêzen fan de heidedoarpen: hoe wiene se ûntstean, wat hie de ûntjouwing west en wêryn ferskilden dizze doarpen fan oare. It probleem wie, dat de keazen wize fan ûndersyk, ien karakteristyk heidedoarp te nimmen en dat byld te ferlykjen mei oare doarpen fan itselde type, bliken die net mooglik te wêzen. De lânskiplike en administrative situaasje fan de heidedoarpen wie ommers net los te meitsjen fan dy fan de boeredoarpen, dêr't se njonken ûntstien wiene. Boppedat koe in beskaat aspekt better yn it iene doarp neigean wurde, en in oar aspekt wer better earne oars. In ideaal-typysk heidedoarp koe pas nei it yngean fan in grut tal sydwegen beskreaun wurde. Spahr betocht dus in oare oanpak: 'een voortdurend zich vernauwendende, omzichtige omsingeling' fan it hiele gebiet fan de Noardlike Wâlden. Dat dêrta materiaal fan in rige arbeidersdoarpen sammele wurde moast, hat er op de keap ta nommen. De heidedoarpen wiene ûntstien yn de

achtjinde ieu, as in reaksje op de sosjaal-ekonomyske ûntjouwing fan de boeredoarpen. In part fan de befolking fan dy doarpen rekke, mei troch de feanterij, yn in ferearmingsproses en festige him op 'e oanlizzende heide. Yn de njoggentjinde ieu groeiden dy delsettings fan spitketen en plaggehutten fierder út. Net allinnich is de stúdzje fan Spahr fan betsjutting as in yngeande skets fan de ûntjouwing fan de heidedoarpen; fan grutte wearde wie ek syn systematisearring fan it materiaal út de yntervjoes mei âlde Wâldsers. Dêr giet it oer de eigen noarmen, wearden en brûkmen op 'e heide, de hâlding foar in fijannige, boargerlike bûtenwrâld oer, en oer it mienskipsielen fan de heidebewenners. Oars sein: Spahr joech de skiednis fan in lytse foar de grutte wrâld oer en sette in ideaaltypyske beskriuwing fan it wêzen fan de heidedoarpen del.

As earne út blykt dat Spahr each hie foar it 'détail humain' dan is it út syn sketsen, dy't ferspraat troch tal fan publikaasjes fan syn hân foarkomme. Sa ek dizze fan Fokke Alma út De Harkema, dy't ôfsprink is yn De heidedorpen in de Noordelijke Wouden

It boek waard him troch tal fan bewenners fan dy omkriten net alhiel yn tank ôfnommen, mar wittenskiplik sjoen waard in wrâld yn kaart brocht, dy't troch de yndustrialisearring fan de Súdeasthoeke en de feroaring fan de plattelânsmienskip yn 'e fyftiger jierren al ta ferline wurden wie. It is yn myn eagen ien fan Spahr syn moaiste boeken wurden.

Ta in synteze: Samenleven in Friesland

Yn it ramt fan it streekûndersyk is benammen publisearre oer parten fan

de Wâlden en oer bepaalde fasetten, mar net oer de streek as gehiel. Ta in synteze kaam it Wâlden-ûndersyk net. Spahr hat yn syn proefskrift út 1969, *Samenleven in Friesland* mei as nijsgjirrige ûndertitel *Drie perioden uit de sociale geschiedenis van boeren, burgers en buitenlui*, dochs noch besocht in perspektivysk sicht op sa'n synteze te jaan. Dêrby stie it wêzen fan de ûnderskate delsettingstypen yn Fryslân, de ûnderlinge bining en gearhing sintraal. Spahr soe him yn dat boek ôffreegje 'of de geschiedenis van Friesland materiaal verschaft omtrent de vraag, of er verschil in innerlijke samenhang bestaat tussen diverse nederzettingstypen, en - zo ja - of dat bepaald wordt door een fase in de sociale ontwikkeling dier nederzettingen, en voorts of er verband bestaat - en zo ja, op welke wijze - met de verhouding tot een andere gestructureerde omgeving.' It boek behannelt trije typen delsettingen, karakteristyk foar trije perioaden: de stêden en 'vlecken' yn 'e lette midsieuwen, de nije delsettings yn de feanen en op de heide nei 1500 yn de Súdeasthoeke, en de yndustryplakken nei 1900. Net allinnich de heidedoarpen komme hjir wer yn nei foaren, mar ek syn berteplak Drachten en syn wenplak Beetstersweach krije yn nijsgjirrige details omtinken en in struktureel plak yn it grutte gehiel, as yndustrieel respektivelik as adelsdoarp. De beskriuwing fan dy ûntjouwingsfasen fan delsettingen hat syn betsjutting foar de sosjale skiednis fan Fryslân. In nijsgjirrich boek mei gâns nijsgjirrige ynformaasje en perspektiven, mar wol in wat apart proefskrift.

Humoristysk

Apart wiene somtiids ek de ynliedingen fan Spahr. Bygelyks dy by *Tietjerksteradeel*, dat er mei Y.N. Ypma skreau. As skriuwer fan de Wâldekommisje krige Spahr de útnoeging om ris te petearkjen oer de mooglikheden fan in geakunde fan Tytsjerksteradiel. Alleast sa hie er begrepen nei in telefoanysk kontakt mei in wat hurdhearrich lid fan de kulturele kommisje. Mar doe't er de bewuste jûn de jachtweide fan it Roodhert ynstapte, trof er syn maat Ypma yn 'e lytse loege. Dy hie frijwat pine yn 'e mûle en wiisde him op in affysje: 'Kent U Oud-Bergum? het is de moeite waard. Hedenavond spreken over dit onderwerp ...'. De boppeseal siet al grôtfol en beide mannen lieten harren net kenne, en hâlden in lêzing. It foel net ta. Spahr syn styl fan planke-seagen út mûnske beammestammen foldie net sa malle skoan en Ypma wist

wol alles fan de Burgumerheide, mar dêr moast men by Burgummers net mei oankomme. 'Dêr kaam noch de skrik by, dat, doe't Ypma yn it skoft in sigaret oan syn funksje beanderje litte woe mei help fan in oanstekker, dy't foar him op 'e bestjûrstafel lei, bliken die dat it gjin oanstekker wie mar in part fan it gehoarapparaat fan ús telefoanyske kontaktman, waans holle oan dat apparaatsje fêstsiet.' Lang om let kaam it boek oer Tytsjerksteradiel der. 'As it der mar better ynfalt as dy lêzingen doedestiids yn Burgum'. Dizze annekdoate typearret Spahr. Maklik yn de omgong, humoristysk en it wurk kaam der wol. Ek de skiedskriuwing fan it skiedskriuwersbedriuw hat er net ferjitten. Spahr hat mei gâns grutter en lytser wittenskiplik wurk syn bydrage levere oan de skiedskriuwing fan benammen eastlik Fryslân. Dat jildt ek foar in oar sjenre, syn stikjes foar *De Strikel*, dêr't er him in master yn toant fan de 'petit histoire' fan Drachten. Hy hat de wrâld fan syn bernetiid, de learloaijerij op de Pôle, dêr't de dwersfearten begûnen, wiidweidich beskreaun. Mar ek it Drachten fan de skipswerven, de tabaksfabriken, de herbergen en de iepenbiere skoalle by de Earmhûsdraai. It is de wrâld fan grutte en lytse minsken út de tiid foar Philips. It Drachten fan syn famylje, fan spylmannen as Peije Rasp, Stoarm en Ûnwaar en Evert Pirewyt, fan de skuonmakker-skilder Thys Rinsema, fan Ids Wiersma en de Papagaaiebuert, it doarp fan de middenstân, de elite en de sawat-elite. In doarp dêr't minsken wennen mei en nêst elkoar, yn so sjale ferhâldings en yn it deistich libben. Gjin wittenskiplik wurk fansels, mar de karakteristyk 'Je hienen menearen en menearen' makket ús mear as dúdlik dat it maatskiplik oansjen yn Drachten sichtber wêze moast, en yn Spahr syn wurk wie it dat.

Johan Frieswijk

Lutz van Walta is weer weg

Even konden we kennis met haar maken. Met Lucia van Walta, zestien jaar jong, een frisse meid. Even 370 jaar terug in de tijd. In 1609 aanschouwde Lutz of Lucia van Walta het levenslicht. Zij was de dochter van Pier van Walta en Frouck van Juckema. Wybrand de Geest, Frieslands meest vermaarde portretschilder in de zeventiende eeuw, vereeuwigde Lutz in 1625.

Het tot dusver onbekende portret dook in 1994 plotseling op en werd getoond op de Kunst- en Antiekbeurs in de RAI te Amsterdam in de stand van 'The R & H collection' uit 's-Hertogenbosch. De hoge kostprijs deed al bij voorbaat iedere illusie dat dit portret ooit als topstuk in het Fries Museum zou hangen, de das om. Toen 'The R & H Collection' dit stuk in afwachting van verkoop in bruikleen aanbood is die kans met beide handen aangegrepen. Het schilderij was vanaf de opening van de Kanselarij op 15 april 1995 tot de eerste week van januari 1996 te zien in de topstukenzaal van het Fries Museum. Inmiddels is Lucia van Walta weer verdwenen en ik mis haar. Om toch iets van haar vluchtige aanwezigheid vast te houden zal ik proberen haar verschijning voor u te schetsen.

Het portret

"Driekwart naar links gewend; in rijk met gouden borduursel versierd kostuum; om hals gouden collier met bijpassende oorbellen; rijke kanten kragen en manchetten; over kraag tweede snoer met stenen, in het midden opgehouden door een broche; in rechterhand waaier van veren; r.b. wapen". Zo staat zij in de computer. Deze beschrijving past op meer portretten uit het begin van de zeventiende eeuw. De vraag is wat het bijzondere van dit portret is; wat maakt dat degenen die haar regelmatig hebben bekeken, die bezoekers tijdens rondleidingen met haar kennis hebben laten maken, zich zo aangesproken voelen? Was het haar jonge frisse gezicht omkranst door weerbarstige krulletjes dat deed vermoeden dat zij zich, als wij niet keken, weer snel in een spijkerbroek en t-shirt omkleedde? Was het de glinstering van haar gouden halsketting, waarvan de schots en scheve pegeltjes suggereerden dat ze zich net had bewogen?

Wybrand de Geest

In de eerste plaats is dit beeld wat we van haar krijgen te danken aan het vakmanschap van de schilder.

Wybrand de Geest (1592-c.1661) was *dè* portretschilder in Friesland. Hoewel de portretschilderkunst, het maken van "Conterfeytselen nae t'leven" (Karel van Mander, *Schilder-Boeck*) in de zeventiende eeuw niet zeer hoog in aanzien stond, heeft Wybrand daar zeker goed zijn brood mee kunnen verdienen. Niet in de laatste plaats door de vele opdrachten van het hof van de Friese Nassau's. De collectie schilderijen van Wybrand de Geest in het Fries Museum betreft uitsluitend portretten. De stijl daarvan wordt helder behandeld in de in 1982 verschenen monografie van dr Lyckle de Vries.

Evenals dat bij de meeste portretten het geval is, is ook Lucia van Walta tegen een egale donkere achtergrond geplaatst van waaruit zij als het ware opdoemt. Het zachte licht van linksboven belicht vooral haar gezicht, terwijl de kleding minder sterk uitgelicht wordt. Sterke licht-donker contrasten en grote vlakken van een heldere kleur komen niet voor. Het lichaamsvolume wordt eerder door de vorm van de kleding dan door kleurverloop vormgegeven. Haar zwarte jurk valt vrijwel weg tegen de achtergrond. Het donkere palet wordt verlevendigd door kleine, felgekleurde accenten in sieraden en de galons.

Haar kleding

De mode in die tijd veroorzaakte een breed en massief silhouet, versterkt doordat Lucia bijna frontaal is afgebeeld. Wybrand de Geest weet op overtuigende wijze de verschillende transparante kragen met diverse kloskanten weer te geven. In deze periode beginnen de kloskanten naast geometrische ook florale motieven te vertonen. Deze worden gevormd door het heen en weer zwenken van een linnenslagband. Soms breder, soms smaller, een kantsoort waarvoor een relatief klein aantal klossen nodig is. Dit kant kan ook in Friesland gemaakt zijn. Een vergelijkbaar kantje is in de textielcollectie van het museum aanwezig. De onderste kraag in de nek dient als *portefraes* ter ondersteuning van de

platte opstaande kraag met de naaldplooitjes en heeft ronde gepijpte plooiën die zeer stijf gesteven zijn. Het lijfje van haar jurk is voor die tijd ouderwets lang en puntig. Haar rok steunt duidelijk op een cilindervormige hoepelrok of *fardegalijs*, een verbastering van het Spaanse *verdugado*, afgeleid van verdugo 'groene buigzame twijg'. Hierdoor krijgen haar heupen een plateauvorm. (Hoewel.... ouderwets is betrekkelijk. Sophia Anna van Pipenpoy is drie jaar later door L.J. Woutersin in vrijwel dezelfde kleding geschilderd). De lange kelkvormige manchetten, de ponjetten, zijn van zulke transparante stof vervaardigd dat daaronder geheel kanten *ponjetten* zichtbaar zijn. Dit komt zelden voor op afbeeldingen. De mouwen zijn van hetzelfde goudgalon gemaakt als op het lijfje, de rok is genaaid. Door de poffende vorm doet het ons nu denken aan een Michelinmannetje. Dergelijke mouwen waren niet aan het lijfje vastgenaaid, maar werden er met spelden of bandjes aan bevestigd. Door de spleetjes is geen wit batist zichtbaar, maar een donkergrijze glanzende satijn dat ook tussen de goudgalons op het lijfje is genaaid. Als ik spreek over goudgalon, band geweven met gouddraad, dan gaat het ook echt over edelmetaal. De goud- en zilverkleurige kledingstukken van de heden-

daagse mode zijn relatief licht en het synthetische materiaal heeft niets meer met metaal te maken.

Sieraden

Lucia is overladen met sieraden: gouden oorbellen, een bijpassend gouden collier, beide met diamanten op zwart koolstof gezet, en een dito ring aan haar linkerpink. Verder hangt vanaf haar schouders een lange ketting van afwisselend gouden kralen en ovaal geslepen agaat, mosagaat, carneool, bergkristal, rozenkwarts, jaspis en onyx. Deze is met een gouden rozet met stenen, die lijken op ruwe fijne kristalletjes of wellicht koraal, op haar borst samengenomen. Om haar rechterpols draagt ze een rouwarmband met ovale gitten en pareltjes. Om haar linkerpols een armband met barnsteenkleurige kralen van dezelfde vorm. Linksonder in de hoek is een klein stukje van de vaste veren waaier te zien die, hoewel de vouwwaaier al in 1620 in de mode kwam, nog lang het statussymbool voor de rijke Nederlandse dame zal blijven.

Lucia van Walta

Lutz of Lucia van Walta had het breed en kon het ook breed laten hangen. Haar vader, Pier van Walta was door zijn huwelijk met Frouck van Juckema één van de rijkste mannen van

Friesland geworden. Zij woonden in Wieuwerd op de Thetinga- of Waltastate die in 1524 weer opnieuw was opgetrokken. De gebouwen waren verwoest toen de stadhouder van Karel V, George Schenck van Toutenburg, de Geldersgezinden verdreef die de state in 1522 hadden bezet. In 1630 zal Lutz trouwen met de schatrijke Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijk. Van hun zoon Cornelis is bekend dat hij op een gegeven moment voor eenderde deel eigenaar was van Suriname. Zijn

drie zusters echter bewoonden de state in Wieuwerd. Zij zullen er voor zorgen dat de state, in 1733 afgebroken, naamsbekendheid houdt door de godsdienstige sekte van de Labadisten. Deze sekte, waarvan Anna Maria van Schurman deel uitmaakte, vestigde zich hier in 1675. Zus Lucia van Aerssen trouwde zelfs met een van de leiders, Pierre Yvon. Zus Francoise (1642-1720) trad in 1667 in het huwelijk met Hendrik, graaf van Nassau-Ouwerkerk. Hij was een kleinzoon van Prins Maurits van Oranje. Deze werd in 1625 bij gebrek aan een officiële erfgenaam (hij was nooit getrouwd maar had wel acht kinderen bij zes verschillende vrouwen) opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik.

Naar Engeland

Hendrik van Nassau-Ouwerkerk was vanaf 1666 in persoonlijke dienst van zijn achterneef Willem III. Hij vergezelde hem bij diens overtocht naar Engeland en de daarop volgende Glorious Revolution in 1688. Zoals alle Nederlandse gunstelingen kreeg ook Ouwerkerk een functie van de koning-stadhouder en werd 'Master of the Horse'. Als opperstalmeester had hij het beheer over de koninklijke stallen, zowel in Engeland als in 's Gravenhage. Het portret van Lucia ging klaarblijkelijk mee naar Engeland. Via zijn zoon Henry, Earl of Grantham, kwam dit portret in het bezit van William, second Earl of Cowper. Op een veiling uit familiebezit kwam het schilderij in bezit van 'The R & H Collection', die het weer hebben verkocht. Lucia van Walta is voorlopig weer of misschien *voorgoed* uit zicht? Want het blijkt dat als je regelmatig naar dit schilderij hebt gekeken, je eraan gehecht raakt. De nieuwe eigenaar zal haar dus vermoedelijk niet kunnen missen.

Gieneke Arnolli

Met dank aan de heer R. Fischer voor de determinatie van de stenen in de sieraden.

Wybrand de Geest: Portret van Lutz van Walta (1609-1662)

Hilligen yn Fryslân: Sint Odulfus

Sint Odulfus syn namme is ferbûn oan it âldste kleaster fan Fryslân yn Starum. Hy wie gjin spektakulêre hillige, gjin marteler oan waans libben op wrede wize in ein makke is. Hy wurdt rekkene ta it type fan de *confessor*, de man dy't der alles oan dien hat it evangely te fersprieden. Syn namme op dat mêd is net sa grut wurden as dy fan bygelyks Liudger en Willibrord, mar hy hat dochs yn Súdwest-Fryslân in protte minsken mei it kristendom yn 'e kunde brocht.

Dat moat yn de earste helte fan de njoggende ieu west hawwe. Odulfus kaam út in adellike famylje út Brabân - dêr't er trouwens letter ek fereard waard (St. Oedenrode!). Hy krige in geastlike oplieding en waard talitten ta de kanunnikemienskip fan it Sint Salvatorskleaster yn Utert, ek wol Oudmunster neamd. Kanunniken wiene geastliken dy't meiïnoar libben yn gehoarsumens oan har oerste. Sy ûnderskiede har dêryn fan muontsen dat se wol eigen besit hawwe mochten en fierder in aktyf libben liede koene, bygelyks as sielsoarger of skriuwer yn tsjinst fan in prelaat. Foar dy iere tiid kin lykwols amper ûnderskied makke wurde, om't muontsen doe ek wol op paad gongen om heidenen te bekearen. It Utertske kleaster fan Sint Salvator foarme doe mei dat fan Sint Maarten it wichtichste missionearings-sintrum fan it bisdom.

Missy yn Fryslân

De libbensbeskriuwing fan Odulfus, de *vita Sancti Odulfi*, stamt út de tsiende ieu. It is in flak ferhaal fol fromme klisjées. Ynformativer is de tolfde-ieuske kronyk fan de Ingelske abdij fan Evesham (Worcester), dêr't Odulfus sûnt it midden fan de âlde ieu ek yn fereare waard. Yn beide ferhalen binne de basiseleminten fan Odulfus syn hillige *curriculum vitae* te finen. Hy soe troch biskop Frederikus (820-835) nei Fryslân stjoerd wêze om dêre in anti-trinitaryske ketterij te bestriden. Starum wie syn útfalsbasis dêre. Om't algemien oannommen wurdt dat Odulfus him yn Starum mei inselde soart mienskip as yn Utert omjûn hat, wurdt 835 meastal neamd as de datum dêr't it Starumer Odulfuskleaster foar ta stân kommen is. Yn dat jier is nammentlik Frederikus ferstoarn, en de *vita Sancti Odulfi* meldt dat Odulfus nei it sukses fan syn missy (yn Fryslân) doe al wer yn Utert werom wie. Nei Odulfus syn dea is yn de Sint Salvatorstsjerke, dêr't er ek oan it haad fan stien hawwe moat, in kultus om syn

persoan ûntstien, dy't ek in útstrieling yn Starum krigen hat.

Plakferfanger fan de biskop

Odulfus mei dan wol net sa'n oansprekkende hillige west hawwe, as wy de al neamde kronyk fan Dominic, prior fan Evesham, leauwe meie, hat der dochs wol it ien en oar mei him te rêden west. Of leaver mei syn opdrachtjouwer en oerste, biskop Frederikus. De kronyk meldt dat Odulfus yn de Peaskenacht fan 830 by it opdragen fan de mis in Ingel seach.

It segel fan Starum út 1369 dat de ôffeart fan de ingel en fan Odulfus sjen lit. Gods hân dêryn wurdt symbolisearre troch de hân út de wolk. (út: M.P. van Buijtenen, Langs de heiligenweg, s. 89)

Dy trune him oan om sa gau mooglik nei Utert te gean en dêrby syn misgewaden en tsjerk mei te nimmen, om te foaren te kommen dat biskop Frederikus yn Utert de Peaskefiering selebrearje soe. Oars soe de biskop troch in godlik fonnis troffen wurde, sa wie it boadskip. Odulfus hat syn godstsjinstoefening dêrnei ôfbrutsen en is oan board fan in reelizzend skip

gien, dat him troch tadwaan fan de ingel binnen de koartste tiid nei Utert brocht, sûnder seil, riemen en roer. Dêre trof er Frederikus yn fol ornaat, klear om de Peaskefiering te lieden. Op dy syn fraach wêrom't Odulfus samar út Starum weromkaam wie, fertelde Odulfus him it boadskip fan de Ingel, nammentlik dat er de tsjinst fan syn biskop oernimme moast, om't dy in oardiel oer himsels ôfroppen hie troch ynsest te plegen mei syn suster. De biskop bekende syn sûnde en liet de fiering oan Odulfus oer. Hy soe neffens de kronykskriuwer syn biskopsamt dellein, en dêrnei tsien jier lang boete yn ballingskip dien hawwe. De âld-ryksargivaris fan Fryslân, Van Buijtenen, hat yn syn boek oer de *Heiligenweg* dúdlik makke dat dit wûnderlike ferhaal net allinne yn de abdij van Evesham bekend west hat. Ek yn Starum moatte de minsken noasje fan Odulfus syn optreden as plakferfanger fan de biskop hân hawwe. Want op it segel fan de Fryske hannelsstêd út 1369 wurdt de ôffeart fan Odulfus en de ingel troch godlik yngripen (de hân út de wolk) ôfbylde.

Reliken

De measte fan Odulfus syn relikven waarden bewarre yn Oudmunster yn Utert. Yn Starum hie men lykwols ek weardefolle oerbliuwsels van de hillige. Neffens de oanhelle kronyk fan Dominic fan Evesham hat abt Aelwardus fan syn kleaster om 1034 hinne yn Londen hast alle relikven fan Odulfus kocht dy't dêre troch keaplju hinne brocht wiene. In moaie hannel soe men sizze! Hoe't dy hannelers oan de relikven kommen wiene, wurdt net meidiel, mar der is net folle ferbyldingskrêft foar nedich om te tinken dat it Starumer kleaster dêre wat mei te krijen hân hat. Bûten Starum sels waard Odulfus as patroanhillige allinnich fereare yn de tsjerke fan it tolfde-ieuske feandoarp Ypekolsgea dat ta de ynfloedssfeer fan de Odulfusabdij hearde.

Undertusken wiene net alle partikels van Odulfus út Starum ferdwûn. De yn 1132 troch Benediktijnen út Oostbroek by Utert herfoarme Starumer Odulfusabdij hat syn patroanhillige altiten koestere; teminsten oan de ein fan de fyftjinde ieu ta. Doe't it kleaster yn de jierren 1484-1485 spul krige mei it fetkeaperske Galema-skaai en abt Agge de stipe fan

Skieringer haadlingen sykje moast, hat er neffens de kleasterkronyk de kostberheden yn bewar jûn by Bocke Harinxma, hearser oer Snits en omkriten. Dêrûnder wie ek in earm fan de hillige Odulfus, yn in sulveren hâlder. Yn earder tiden hawwe de muontsen besocht in protte folk op de feestdei fan de hillige Odulfus nei har abdij te lokjen. Yn de trettjinde en fjirtjinde ieu wisten se mei dat doel in grut tal ôflaat-lisinsjes te krijen fan pausen en biskoppen. Se hiene de ynkomensten nedich foar de reparasjes fan har troch oerstreamings, stoarmen en oare rampen ruïnearre kleastergebouwen efkes bûten Starum. De oarkondesamling fan de abdij befettet rom 25 fan dy lisinsjes. Dêryn wurdt Odulfus amper neamd, mar út twa stikken út 1418, respektivelik fan 1 april en 5 maaie, kin opmakke wurde dat

Odulfus neist Maria by âlds ta de ferneamste publykslûkers rekkene waard. Dan wurdt nammentlik meidielt dat it kleaster mei syn kapel alle jierren op de feesten van Odulfus en Benediktus troch in grutte mannichte leauwigen besocht wurdt.

Beafeartsgongers

No kin men jin ôffreegje oft sokke meidielings wol wier binne, mar yn dit gefal liket dat gjin probleem. De abdij hat der yn de fjirtjinde ieu wier alles oan dien om beafeartsgongers nei Starum te heljen. De abt en syn muontsen krigen yn 1323, 1343 en 1371 fan de Utertske biskop tastimming alle jierren bruorren troch hiel Fryslân te stjoeren om al preekjende jild yn te sammeljen. Dy kollekteurs sille har wurk net dien hawwe sûnder te wizen op de wûnderdwaande krêft

fan de meinommen relikven. Sa wurdt op yndirekte wize dúdlik dat de de-voasje fan Odulfus net in suver ynterne kleastersaak west hat, yn de âlde noch yn de fjirtjinde ieu. Nei 1418 binne gjin berjochten mear oer syn ferearing oerlevere. Mei it ferfal fan it Starumer kleaster sûnt de ein fan de fyftjinde ieu is der grif in ein kaam oan de kultus.

Hans Mol

Tellen in de zeventiende eeuw:

Gereformeerden in Heeg

De Leidse historicus J.J. Woltjer heeft het vermoeden uitgesproken dat de gereformeerde kerk in de Republiek lange tijd een minderheidskerk is geweest. In hoeverre en hoe lang waren de gereformeerden een minderheid in de Republiek en in Friesland? Anders gezegd, op welke wijze voltrok zich de protestantisering? Aan de basis van deze vraag ligt een tweede probleemstelling: hoe ontwikkelden zich de aantallen lidmaten per dorp en streek en hoe verhieldden zij zich tot de totale bevolking? Daartoe is het nodig naast de lidmaten, bevolkingsaantallen op dorps- en grietenijnniveau te achterhalen. In het Friesland van voor het midden van de achttiende eeuw is dat geen sinecure. Een 'priuwke' aan de hand van een praktijkvoorbeeld: het dorp Heeg.

In 1567 vluchtte de vicaris van Heeg, heer Suffridus Hegius, naar Emden. Hij werd gereformeerd predikant in het Oostfriesse Midlum. Na de coup in Friesland in 1580 keerde hij terug onder de naam Sjoerd Paulus Feitkema als predikant in tal van gemeenten in Friesland. Feitkema stond van 1583 tot 1587 in Heeg. In 1580 werd de katholieke kerk verboden, de pastoors moesten stoppen met hun werk, gingen in ballingschap of kregen een pensioen van de Staten. Ook in Heeg kwam een einde aan de katholieke eredienst. Als dominee had Feitkema onder meer als taak het uitleggen van de bijbel in de volkstaal, het doen van huisbezoek, het vieren van het avondmaal met de lidmaten en het dopen en trouwen van de dorpeelingen, als zij dat wensten. Ook in Heeg was de gereformeerde kerk de

publieke kerk; zij was er voor de lidmaten en de liefhebbers van de gereformeerde religie. De lidmaten vormden de avondmaalsgemeente. Liefhebbers waren om wat voor reden dan ook geen lidmaat en konden dus niet deelnemen aan het avondmaal. Hoeveel inwoners van het dorp werden in Heeg lidmaat van de nieuwe publieke kerk?

Lidmaten

Tierk Sibles was in 1604 de laatste van 49 lidmaten die ds. Simon Cornelis in Heeg gedurende de tien jaar daarvoor had aangenomen. De vreugde over Tierks lidmaatschap was van korte duur, want twee jaar later staat hij te boek als een onboetvaardige en halsstarrige versmader van het Woord Gods. Op 5 oktober 1606 is broeder Tierk één der eersten die als lidmaat in Heeg wordt geëxcommuniceerd.

Het dorp Heeg heeft een lidmatenlijst die al in de zestiende eeuw begint en doorloopt tot het einde van de achttiende eeuw. Heeg is dus voor de historicus die lidmaten wil tellen een geschikt dorp om in extenso te behandelen. Om een indruk te krijgen van een lidmatenlijst geef ik eerst een gedeeltelijke transcriptie van de lidmatenlijst van 1594 tot 1604 tijdens de bediening van ds. Simon Cornelis en geef vervolgens de absolute getallen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw (RAF, DTB, 874).

Ledematen

In den jaere 1594, den 20 juli ben ik Simon Cornelis metter woon gekomen in den dorpe Haegh ende hebbe daar gevonden deese ledematen.

Sibold Franssen, ouderlingh (dood).

Tjaerd Ites, diacon, met zijn huisvrouw.

Claas Gerrits zoon (dood), met zijn huisvrouw (dood).

Dirck Gravers (den 6 augusti 1612 gesturven).

Tiets Harinxma.

Pijter weever ofte smit, met zijn wijf (dood).

Pijter weever (vertrokken), met zijn wijf (dood).

Jel Segers.

Jel Pijters (vertrokken).

Sibbel Gerties.

Frans Wijbes in Idzegae, Tiets, zijn wijf.

Deese zijn bij mijn tijden aangekomen

De eerste maal doe wij het Nachemaal hielden. is aangekomen in Haegh.

Goijs Sippes dochter (dood).

De 2de maal doe wij het Nachتماال hielden.

In Woldsend zijn aangekomen:

Steeven Stevens zoon.

Romke Douwes zoon (dood).

Houk Jelles dochter.

Sioucke Andries zoon.

De 3de maal het Avond-maal gehouden, zijn aangekomen in Haegh:

Hans Tiemes zoon, ouderlingh (dood).¹

Tierk Jetses zoon, diacon.

Isebrand Claas zoon

Trijn Liewes dochter.

Gerrit Claas zoon.

Ariaen Joriss zoon, school-dienaar (dood).

¹ Was hij ouderling voordat hij belijdenis had afgelegd?

Het aantal lidmaten in Heeg en de omliggende dorpen Idzega en Woudsend bedraagt in 1594 zestien; zeven mannen en negen vrouwen. In de jaren 1594 tot 1604 zijn er 49 lidmaten bijgekomen. De volgende jaren is bijgehouden hoeveel leden toetraden, waarbij voor een aantal jaren absolute getallen zijn aangegeven. Heeg biedt dus een goed overzicht van het verloop der lidmatenaantallen,

Het aantal gereformeerde lidmaten in Heeg naar geslacht, 1594-1781

Jaar	Mannen	Vrouwen	Totaal
1594	7	9	16
1626	16	25	41
1632	28	30	58
1664	42	64	106
1671	43	59	102
1684	45	49	94
1691	40	43	83 (i.v.m. grote sterfte)
1704	57	59	116
1718	53	61	114
1728	34	47	81
1733	44	51	95
1781	43	42	85

want er zijn tal van momentopnamen, waarbij we beschikken over absolute lidmatenaantallen.

Bij het jaar 1781 wordt opgemerkt dat er 54 (24 mannen en 30 vrouwen) 'niet-ledematen wel den Hervormden godsdienst toegedaan' zijn, een late variant van de liefhebbers.

Tekenaar Bulthuis stond in 1791 in Heeg op de hoek van de Kerkvloot (rechts) en de Wegvloot, die dwars over de tekening loopt. De Gereformeerde (nu NH) kerk met een karakteristieke lantaarnbekroning werd in 1745 gebouwd ter plaatse van een oudere kerk met zadeldaktoeren (ill. Fries Museum)

Katholieke concurrentie

Welke conclusies kunnen wij aan deze reeks getallen verbinden? De eerste conclusie, die geldt voor de gereformeerde kerk in het algemeen, is dat ook in Heeg de gereformeerde gemeente voor het merendeel uit vrouwen bestond. Waarom juist vrouwen kozen voor het lidmaatschap is met behulp van de bronnen niet te beantwoorden. Weduwen zijn doorgaans getalsmatig sterk vertegenwoordigd op de lidmatenlijsten.

De tweede belangrijke conclusie is dat in de achttiende eeuw de gereformeerden nog een onderscheid maakten tussen lidmaten die wel en liefhebbers die niet aan het avondmaal gingen. In 1781 zijn er 85 lidmaten en 54 personen die zichzelf wel gereformeerd noemden. Het criterium dat de gereformeerden zelf hanteerden was het lidmaatschap. Niet alle inwoners van Heeg waren dus bereid toe te treden tot de avondmaalsgemeenschap en zich te onderwerpen aan de kerkelijke tucht.

In de derde plaats is de gemeente gegroeid van zestien lidmaten in 1594 tot 106 in 1664. In het begin was er in Heeg sprake van grote concurrentie van de katholieken. In 1605 stuurde de classis Sneek twee predikanten naar de grietman Syds van Botnia te Nijland, om hem 'te adverteren van sekere gaerrottinge der papisten in den dorpe Heeg, om daer in uut cracht sijns ampts te remedieren'. Een jaar later klaagde de classis weer over de 'gaerrottinghe der papisten in Heech' en over twee altaren ter plaatse

die verwijderd moeten worden.

Niettemin is de gereformeerde kerk in Heeg in de zeventiende eeuw gegroeid.

Omtrekkende beweging

Helaas beschikken wij voor de dorpen in de zeventiende eeuw niet over bevolkingscijfers, zoals dat in Drenthe voor 1630 wel het geval is. In 1640 telde het dorp 52 boerderijen. We weten echter niet hoeveel mensen in die periode op een boerderij woonden noch hoeveel dorpelingen er verder waren. Dat betekent dat we een omtrekkende beweging moeten maken en dus moeten uitwijken naar de achttiende eeuw. In 1733 waren er 95 lidmaten, terwijl de bevolking in het dorp in 1744 430 personen bedroeg, waarbij bedacht moet worden dat zich onder de 430 wel en onder de 95 geen kinderen bevonden. Een door prominente historici gehanteerde verdeelsleutel voor de verhouding lidmaten/kinderen is vier kinderen op zes lidmaten. Dat betekent dat minder dan de helft van de volwassen bevolking lidmaat was.

Trekken we de lijnen nu door naar 1809 dan levert dat het volgende beeld op. In genoemd jaar telde de bevolking van Heeg 772 personen, onder wie 183 katholieken, 559 hervormden, één lutheraan en 29 doopsgezinden. De hervormden vormden in 1809 een grote meerderheid. Die meerderheid bestond slechts voor 20% uit lidmaten, zoals ook wel blijkt uit het aantal van 85 lidmaten in 1781.

Uitdaging

Kunnen we nu de conclusie trekken dat de gereformeerde kerk, hoewel geprivilegieerd, ook in Friesland een minderheidskerk bleef, althans wat het aantal lidmaten betreft? Voor het dorp Heeg en het Friese platteland lijkt die stelling op te gaan. In grote lijnen is dit een conclusie van mijn studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, die ik binnenkort hoop te publiceren. Het ontbreken van bevolkingscijfers voor het platteland maakt dit verhaal deels speculatief. Lezers die mijn conclusies niet valide vinden daag ik uit mijn stelling te weerleggen. Graag voor de publicatie van mijn boek, in het belang van de wetenschap in het algemeen en de schrijver in het bijzonder.

Wiebe Bergsma

Broeders Tierks excommunicatie

'Noch is Tierk Sibles den 18 mey, nadat wij [hem] in groote geduldigheyt nu meer als een jaar christelijk vermaandt hadden, en tot boetveerdigheyt genodigd en gebedden, nadat hij onboetveerdigh en halsterrigh alle vermaningen veracht, ja ook het gehoor des goddelijken Woordts versmadet, als onboetveerdigh en halsstarrigh afgeroepen ... Den 5 octobris hebben wij wederom het avontmaal gehouden, en hebben, nadat wij nu twee jaaren Hendrik Simons hadden vermaand en hij alle vermaningen verachtende in onboetveerdigheyt hardnekkelijk voortgingh met advijs des classis geexcommuniceerd is' (RAF, DTB, 874, d.d. 5 oktober 1606).

Ds. Feitkema

In 1567 week de vicaris van Heeg Suffridus Hegius uit naar Emden, werd predikant in Oostfriesland en diende vervolgens vele plaatsen in Friesland. In 1583 kwam hij in Heeg, waar hij al vrij snel ruzie met de gemeenteleden kreeg. In 1585 blijkt uit het classisarchief dat hij niet in Heeg maar in Sneek woonde: 'Daer benevens die staet deses onses waterlands seer periculoes is, dat die fiand in desen weeck op die Joure volck gevangen heft, ick my aldaer niet can vertrouwen, soo oock in deese volck uut onsen dorpe by den viant gelegen is ende daer niet gueds en hebben van te verwachten, dan soe die kercke van Sneeck ...'. In 1587 moet hij opstappen en wordt vervolgens predikant in Tzummarum.

Vier boekjes over Friese lenen

Zielmissen en studiegelden

Volgens de *Provinciale Almanak van Friesland* telt deze provincie nog een 29-tal lenen. Een vijftiental uit de vijftiende of zestiende eeuw daterende lenen draagt, als teken van hun vaak hoge ouderdom, dikwijls archaisch aandoende namen als het Heere Godfrieds of St. Jansleen onder Ried, of het Onze Lieve Vrouwe ter Noodleen te Franeker. Dergelijke vermogensfondsen hebben als doel minvermogene, al dan niet tot de familie van de stichter behorende studenten aan een stipendium te helpen. Elk van deze fondsen of studielenen heeft een eigen bestuur dat de inkomsten en uitgaven administreert. Vaak fungeert het bestuur tevens als college van collatoren en bepaalt het aan wie de beurzen moeten worden toegewezen. Over vier van deze lenen zijn de afgelopen jaren een gelijk aantal boekjes verschenen.

Het meest recente is dat over het *Sint Annaleen* te Makkum, geschreven door dr. Gerben Abma. Het werd vorig jaar september uitgebracht. Twee jaar eerder rolden de publicaties van de pers over het *Sint Jobsleen* aan de Oldehove te Leeuwarden en het *Sjaardemaleen* te Franeker, respectievelijk van de hand van drs. Ria Efdée en drs. Herman Hazelhoff. En in 1990 publiceerde dr. Gerben Abma zijn aanvulling op de geschiedenis van het *Sint Geertruidsleen* te Abbega. Het betreft in alle gevallen studies die in opdracht van de betreffende leensbesturen zijn vervaardigd. Behalve voor de respectieve collatoren lijken ze bestemd voor een breed lezerspubliek. Dat valt op te maken uit het aantal illustraties en de

luxueuze vormgeving, althans in het geval van de boekjes over het *Sint Jobsleen* en het *Sjaardemaleen*. De een is uitvoeriger dan de ander. Het boek van Ria Efdée omvat meer dan 200 pagina's inclusief de bijlagen. De andere hebben er om en nabij de 100. Omdat ze alle echter eenzelfde opzet hebben, met een doorlopend chronologisch verhaal over groei, problemen en bloei, loont het de moeite ze eens in kort bestek met elkaar te vergelijken. Wat leren ze ons voor nieuws over de oorsprong van deze boeiende instellingen? En hoe goed weten de auteurs door te dringen in de soms ingewikkelde wereld van begerige beneficianten en kijvende collatoren?

Het wapen der familie Auckama. De gewelddadige dood van een lid van deze familie, Pieter Sybrants Auckama in 1487, was volgens de overlevering de directe aanleiding tot de stichting van het *Sint Jobsleen* door diens halfbroer, 'jonge heer Jelle' Juwsma. (ill. uit het *Sint Jacobs- of Sint Jobsleen*)

Zielmissen

Om hun mededelingen op waarde te kunnen schatten is enige kennis over het fenomeen lenen noodzakelijk. Allereerst is het van belang om te weten dat de meeste lenen helemaal niet gesticht zijn om studenten aan een beurs te helpen. Lange tijd, tot circa 1500, was hun enige doel het permanent onderhouden van een priester voor het wekelijks opdragen van zielmissen. Die zielmissen waren bestemd voor het heil van de overleden stichter en zijn of haar familieleden, van wie men aannam dat ze na hun dood een tijdlang in het vagevuur verkeerden. Giften aan de armen en gunsten aan kloosters legden voor hen ook gewicht in de schaal, maar het meest effectieve middel om de angstige louteringstijd in het vagevuur te bekorten was de mis, zo leerden de theologen in die tijd. Dat betekende dat iedere gelovige die niet door-en-door slecht of in-en-in goed was na zijn dood zielmissen moest laten opdragen. Elke parochie had daar standaardregelingen voor. De pastoor droeg tegen een vast tarief voor de overledene een vast aantal zielmissen op, ondermeer op de dag van de uitvaart en de jaardag na het overlijden. Maar niet ieder vertrouwde daarop; zeker niet de rijken, van wie het bijbelwoord sprak dat ze hun aardse goederen moesten afstaan als ze het Koninkrijk Gods wilden beërven. Die hadden baat bij het afzonderen van een deel van hun vermogen terwille van een persoonlijke en permanente heilsbemiddeling tot aan de Jongste dag.

Sine cure

Men moest rijk zijn om zo'n fonds te stichten. In het agrarische Friesland omvatte het meestal de jaarlijkse inkomsten van een pachtboerderij. Door de bank genomen waren het alleen edellieden of rijke patriciërs en geestelijken die zich het reserveren daarvan konden veroorloven. Vandaar dat we deze fundaties in Friesland alleen aantreffen in steden en grote dorpen met vermogende hoofdelingenfamilies. Een enkele keer stuit men ook op gilden en broedersschappen, die de door hen aangestelde priester voor het heil van hun leden lieten bidden, bij wijze van collectieve hiernamaalsverzekering. Maar die waren er in Friesland niet veel.

In de Friese bronnen wordt zo'n stichting een leen genoemd; meer in het bijzonder een vrijleen. Leen is dan de letterlijke vertaling van *beneficium* of *prebende*, de Latijnse termen voor kerkelijk vermogensfonds. Het vrijleen onderscheidt zich echter van het leen van de pastoor en zijn assistent, de vicaris, dat het vrij is van zielzorg: *cura animarum* geheten. Het is dus

letterlijk een *sine cure*. Je zou daar bij de kanttekening kunnen plaatsen dat een vrijleen-priester wel degelijk voor zielen zorgde maar dan voor dode in plaats van levende. Overigens zal men buiten Friesland de aanduiding leen amper tegenkomen, omdat die term daar gebruikt werd voor het wereldlijke, 'heerlijke' leen waarmee heersers vazallen aan zich bonden. Het principe van het afstaan van het vruchtgebruik van een vermogensfonds was echter hetzelfde. Omdat het 'heerlijke' leenstelsel in Friesland nooit is doorgedrongen, kon men hier de term zonder bezwaar voor geestelijke instellingen reserveren.

De eerste van zulke aparte misfundaties zien we in Europa al in de twaalfde eeuw ontstaan. In de Nederlanden worden ze populair in de veertiende eeuw, maar in Friesland nemen ze eerst in de vijftiende eeuw een grote vlucht. Die populariteit heeft verschillende oorzaken, die hier niet alle kunnen worden aangestipt. Een grote voordeel van zo'n fundatie - in vergelijking met bijvoorbeeld het begunstigen van een klooster - was echter dat men er zelf zeggenschap over kon houden. De stichter kon namelijk het begevensrecht binnen de eigen familie houden; waarmee zich tevens de mogelijkheid aandien- de eigen familieleden als priester aan te stellen. Wanneer de kandidaat door een bisschop tot priester was gewijd, hoefde de Kerk in feite alleen maar een altaar ter beschikking te stellen waarop de missen gecelebreerd konden worden. Zo sneed het mes aan twee kanten: zieleheil dóór de familie en vóór de familie, met een voortdurende onderstreping van naamsbekendheid, eer en aanzien.

Optelvroomheid

Geen wonder dat we in het midden van de zestiende eeuw tal van zulke prebendarissen of vrijleenpriesters in Friesland tellen. Ik heb er het Beneficiaalboek van Westergo voor 1543 eens op nageslagen en kwam daarbij tot een aantal van 52, waarvan 20 in de steden Franeker, Harlingen, Bolsward en Sneek (voor Workum en Staveren waren geen gegevens beschikbaar), en 32 in de grote dorpen. Als we dit getal extrapoleren voor Oostergo en Zevenwouden, komen we ongetwijfeld uit op een getal van boven de 100.

Hoewel ze alle voor eeuwig bedoeld waren, heeft maar een klein deel zijn bestaan tot op de dag van vandaag weten te rekken. Niet als misstichting maar als studieleen. Hoe is die ontwikkeling in zijn werk gegaan? In de eerste plaats kreeg men in het begin van de zestiende eeuw in de gaten dat het mogelijk was om met de inkomsten van deze fundaties kandi-

daat-priesters een studie te laten volgen alvorens ze de misdiensten zelf zouden gaan verzorgen. De bezitter van een prebende zonder zielzorg hoefde volgens het kerkelijk recht namelijk niet ter plaatse te resideren. Zolang hij zelf nog geen priester was, kon hij zijn zielmissen door een ingehuurde kapelaan - zeg maar een uitzendkracht - laten lezen. Zo kregen de vrijlenen een tweeledige functie, die vanaf pakweg 1530 algemeen was. In de tweede plaats rees juist in deze tijd door de verbreiding van erasmiaanse en reformatorische denkbeelden ook bij katholieken twijfel over het heilsnut van de tot dan toe gepraktizeerde 'optelvroomheid'. Dat had voor de bestaande fundaties in zoverre gevolgen dat de families steeds minder de zin van de mislezing begonnen in te zien. Niettemin hield men zich bij de meeste lenen aan de door de stichter vastgelegde bepalingen omtrent de misviering.

Uitdijende parenteel

De doorvoering van de Reformatie in Friesland in 1580 bracht daarin verandering. Veel families trokken, voorzover ze daar onderling geen ruzie over kregen, de eigendommen geheel of gedeeltelijk aan zich. In principe mocht dat niet van de Staten van Friesland, maar het lijkt geen twijfel dat er toen veel verduisterd is. De enige andere mogelijkheid was de stichting te laten voortbestaan als louter studieleen. Dat kon voor de collatoren gunstig zijn als ze studieuze kinderen hadden. De beneficianten of genietters van de lenen kregen in theorie ook meer inkomsten omdat ze nu geen kapelaan meer hoefden te betalen voor de memoriediensten.

Sommige lenen raakten na verloop van tijd versmolten met het kerk- of pastoriebezit. Dat gold vooral de fundaties waarbij de stichter naast zijn familie ook de plaatselijke clerus en kerkvoogden bij de collatie had betrokken. Andere lenen eindigden hun bestaan door wanbeheer. De geschiedenis van de lenen die wel in stand bleven, is - zo leren ons de vier bovengenoemde boekjes wel - vol juridische touwtrekkerij, knoeierij en bedrog. Dat ligt ook voor de hand. De stichters hebben het zich vermoedelijk nooit gerealiseerd toen ze beheer en begeving aan hun nakomelingen toevertrouwden, dat elke nieuwe generatie de parenteel vergrootte met steeds meer rechthebbenden die het met elkaar moesten zien te vinden. Zolang er nog voor het heil van de stichter en de familie gebeden werd, zal er nog wel een gemeenschapsbesef zijn geweest dat al te felle ruzies voorkwam. Na 1580 ontbrak dat bindmiddel en betrof de inzet alleen het harde geld.

Vouwbladen

Door de verschillende auteurs is het aspect van de rechthebbenden voor hun leen uitvoerig uitgewerkt. Ze hadden daartoe ieder de beschikking over het leensarchief, vol procesdossiers en stambomen. De uiteenzettingen van Ria Efdée op dit terrein zijn beter te volgen dan die van Gerben Abma. Bij het lezen van diens boekje over het *Sint Annaleen* te Makkum raakte ik in het hoofdstuk over de processen in de achttiende eeuw al in de eerste alinea de draad kwijt. Abma heeft daar geen heldere stijl van schrijven. De vele gelijkkluidende patroniemen van zijn helden maken bovendien het volgen van de verwantschapslijnen tot een corvee. Goede genealogische schema's hadden hier uitkomst kunnen bieden. Wat wel duidelijk wordt, is dat de diverse Wonseradeelster collatoren in de achttiende eeuw het leen als extra inkomstenbron gebruikten. Zij voerden hun schoolgaande kinderen op als beneficianten. Gezien de lage kosten van die schoolgang moet dat een behoorlijk surplus hebben opgeleverd. Dat was wel niet toegestaan, maar omdat de stichtingsbrief zoek was en de grietman nauwelijks toezicht uitoefende kon men toch makkelijk om beurten zijn gang gaan.

Bij het Franeker *Sjaerdemaleen* was iets bijzonders aan de hand, namelijk dat de collatie via het bloed voor een deel werd verlaten en dat het begevingrecht gekoppeld werd aan het bezit van bepaalde, uit de erfenis van Eedwer Sjaarda afkomstige adellijke huizen in Franeker. Hoe en waarom deze verandering plaats greep wordt door Hazelhoff nauwelijks uit de doeken gedaan. Mij dunkt dat hij hier wel meer zijn best had kunnen doen, bijvoorbeeld door naar de situatie bij andere lenen te kijken. De periode na 1800 is het minst spannend. De schrijvers delen - de een uitvoeriger dan de ander - mee hoe de Rijksoverheid het functioneren van de overgebleven lenen regelde met het oog op hun waarde als studiefinancieringsbron. Wat tot slot volgt is een overzicht van collatoren of leensgerechtigden. Ria Efdée en Abma (*Sint Geertruidsleen*) geven bij hun boeken een vouwblad met parentelen. Efdée merkt op dat de lezer daaruit kan

afleiden dat de gerechtigden uit verschillende maatschappelijke groeperingen afkomstig waren. Ze zal daar wel mee bedoelen dat sommigen blauw

Dodenmis, waarbij een engel en een duivel vechten om de ziel van de overledene, ca. 1480. (ill. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht)

bloed hadden en anderen niet. De leek ziet dat vermoedelijk niet, maar feit is dat door de vermenigvuldiging van generaties de begevingrechten over een groot aantal families van verschillende rang en stand over het hele land verspreid zijn geraakt. Wat dat betreft zou je van een zekere democratisering kunnen spreken.

Drinkwaterleiding

Het interessantste tijdvak, tot 1580, is helaas door geen der drie auteurs goed behandeld. Zie ik het goed, dan komt dat door hun onwennigheid in het omgaan met middeleeuwse bronnen en hun geringe kennis van de algemene literatuur. Hazelhoff baseert zich behalve op enkele Franeker geschiedwerkjes alleen op Abma, en

Abma verwijst voortdurend naar zijn eerdere boek over de Bolswarder lenen. De enige met een echte literatuurlijst (21 nummers) is Ria Efdée. Daarop vinden we wel een werk van haar eigen hand over de geschiedenis van de drinkwaterleiding maar ontbreken vreemd genoeg belangrijke studies als die van Van Buijtenen over de geschiedenis van de Oldehove (1950), van Nolet en Boeren over de middeleeuwse kerkelijke instituties in Nederland (1951), van Gerbenzon over het patronaatsrecht in Friesland (1982), van Vries over het ontstaan van vrijlenen (1982) en van Spanninga over de politieke en sociale verhoudingen in Leeuwarden omstreeks 1500 (1987). Ze baseert zich nu en dan zelfs letterlijk op een ten dele verouderd negentiende-eeuws rechtshistorisch werk van Petrus Wierdsma over de Friese lenen.

Stichter

Dat leidt soms tot uitspraken die experts de wenkbrauwen doen fronsen. Zo meent ze op p. 15 dat lenen vanaf het begin voor studiedoeleinden werden gebruikt (*quod non*), zegt ze op p. 18 van de Friese steden dat alleen in Bolsward, Leeuwarden en Franeker vrijlenen gesticht waren (zie voor het tegendeel het Beneficiaalboek van 1543 onder Sneek en Harlingen), en meent ze op p. 25 dat beneficianten voor de priesteropleiding vóór 1580 een theologische studie volgden (de meesten studeerden rechten of *artes*). Echt storend wordt haar onbekendheid met de bronnen als ze de stichter van het Sint Jobsleen gaat beschrijven. Dat was heer Jelle Juwsma, sacristijn van de Oldehove en halfbroer van de bekende olderman Pieter Sybrants Auckema die in 1487 bij het bieroproer te Leeuwarden is doodgeslagen. Jelle Juwsma overleed in 1497 maar zou volgens Efdée het plan voor de stichting van het leen reeds 1487 hebben opgevat ten bate van het zieleheil van zijn gewelddadig omgekomen broer. Heer Jelles stichting is in ieder geval een echt Auckema-leen geworden. Wat nu problemen geeft is, dat er in de tweede helft van de 15de eeuw twee of zelfs drie geestelijken met de naam Jelle Juwsma in Leeuwarden blijken op te

treten. Eén ervan is pastoor van de Oldehove (op Papingastins) en als zodanig aangesteld door de abt van Mariëngaarde. Hij voert een zegel met een lelie. Na 1468 horen we niet meer van hem. Efdée gaat er vanuit dat hij dezelfde is als onze leensstichter, die als sacristijn en later tevens als deken van de Leeuwarder seendstoel door het leven ging. Dat lijkt me stug. Het pastoraat van Oldehove werd niet veruild voor het beneficie van de sacrista ('kostersleen'): dat zou een degradatie geweest zijn. Bovendien voerde onze heer Jelle een heel ander zegel, met een kruis op een schild en een engel als schildhouder. Efdée ziet daarentegen een andere persoon in de 'jonge heer Jelle' die juist wel hetzelfde zegel als de stichter van het leen bezat (p. 182). Rarara, hoe kan dat? Een inventarisatie van alle geestelijke ambten met hun beneficianten aan de Oldehove in de tweede helft van de vijftiende eeuw had meer duidelijkheid kunnen scheppen.

Sjaarda-Sjaerdema

Maar ook bij Hazelhoff komt men vreemde zaken tegen. De ondertitel van zijn werk: 'Edwert Sjaerdema's erfenis. Van prebende tot stichting' roept vraagtekens op omdat hij een ontwikkeling suggereert die er niet kan zijn. Op de eerste pagina van zijn inleiding stelt de auteur immers volkomen terecht dat een prebende een stichting is. Erger is dat hij de geschiedenis van de Sjaarda's heel onkritisch aan de hand van tertiaire bronnen vertelt. Zo meldt hij op p. 27 dat een dertiende-eeuwse Sicke Sjaarda smeergelden van Roomskoning Willem II geweigerd zou hebben, zonder daarbij te vertellen dat we hier met een fraai staaltje romantische Friese fictie te maken hebben. De eerste historische betrouwbare gegevens over het Franeker hoofdellingengeslacht Sjaarda dateren pas uit de vroege vijftiende eeuw. Persoonlijk heb ik er ook moeite mee dat Hazelhoff het steeds maar over de Sjaerdema's heeft, terwijl de tot deze familie behorende personen zichzelf tot in de zestiende eeuw Sjaarda (in allerhande spellingsvormen) noemden. Sjaerdema is een genitief, een tweede naamval: Sjaerdemaleen is dus het leen van Sjaarda. Ergo, de uitdrukking 'Sjaerdema's erfenis' is net zoiets als Janssens's erfenis. Wat mij tenslotte in zijn werk al helemaal heeft verbaasd, is dat Hazelhoff op p. 12 meldt dat het origineel van Eedwer (niet Edwert!) Sjaarda's testament uit 1510 spoorloos is. Er bestaan

twee originelen, de een in het archief van Sjaardastate te Franeker en de ander in het huisarchief van Epemastate te Ijsbrechtum. Het zijn stukken die door een notaris zijn opgemaakt. Hazelhoff beeldt nota bene het Franeker exemplaar, met het notarismark erbij, driemaal af in zijn boekje! Dat is niet bepaald een aanwizing dat hij vertrouwd is met zijn bronnen.

Ouderwets protestants

Op Abma's aanpak voor die vroege periode valt eveneens het een en ander af te dingen. Deze auteur heeft voor zijn onderwerp amper over de Tjonger gekeken want hij denkt nog steeds dat er in Friesland in de late middeleeuwen veel meer vrijlenen waren dan elders. Hetgeen voor hem reden is in beide boekjes op p. 16 te filosoferen over de anarchie in de tijd van Schieringers en Vetkopers die hierop van invloed zou zijn geweest. Een simpele blik in de literatuur over kapelaniën en prebenden in Holland en Utrecht had hem wijzer kunnen maken. Alleen al aan de Oude Kerk te Amsterdam waren in de late middeleeuwen meer dan 80 (!) prebende-priesters verbonden die voor het merendeel van dergelijke misfundaties leefden. Dat zet de Friese verhoudingen meteen in een ander perspectief. Wat voorts enigszins hindert in Abma's beschouwingen is zijn ouderwets protestantse visie op het onnut van memoriediensten (Sint Geertruidsleen p. 13 e.v.). Hij schat de werkweek van een prebendepriester op hooguit twee uur (voor drie zielmissen in de week met bijbehorende vigilie en lecdiensten). Dat werk had volgens hem makkelijk uitbesteed kunnen worden aan de plaatselijke pastoor of vicaris. Hij vergeet dan echter dat een priester volgens het kanonieke recht niet tweemaal per dag de mis mag opdragen. De pastoor en zijn assistent hadden het al veel te druk met het lezen van gewone missen en zielmissen voor hun parochianen. Toegegeven, prebendepriesters hadden een *sinécure* en waren vaak ook actief in bijbaantjes als notaris of zelfs als advocaat. Maar in de meeste gevallen werden ze geacht de zielzorgende geestelijkheid te assisteren in de liturgie, bijvoorbeeld bij de plechtig gezongen hoog- of requiemmissen. In Leeuwarden en Bolsward werd het Zeven Getijdengebed volledig verzorgd door de toch al aan de kerk verbonden prebendepriesters.

Vergelijkenderwijs

En dan is er nog de kwestie van de

stichtingsbrief van het Sint Annaleen. Er is in een procesdossier uit 1643 een document bewaard gebleven, gedateerd op 1479, waarin een zekere Trijn Fedderiks Meinsma te Hidaard met toestemming van haar man land beschikbaar stelt voor de stichting van een leen waarop een kerk kan studeren. De genealoog R.S. Roarda heeft het destijds uit de archieven tevoorschijn getoverd. Abma nu merkt wel op dat het in vergelijking met andere stichtingsakten niet helemaal deugt, maar trekt daaruit geen conclusies. Hij denkt dat het door het vele overschrijven een, mogelijk gecorrumpeerd gedeelte van de oorspronkelijke akte bevat. Voor de vakman is het echter zonneklaar dat het om een vervalsing gaat, niet alleen vanwege de zeventiende-eeuwse woordkeus en het feit dat Sint Anna in 1479 nog niet in Friesland werd vereerd (zie *Fryslân* 1995-1, p.12), maar vooral omdat het hele stuk uitgaat van de leenspraktijk zoals die pas in de vroege zeventiende eeuw gangbaar was. Had Abma dat gezien, dan had hij de hele opzet van zijn boekje moeten veranderen. Hij had dan de vraag kunnen stellen naar de functie van dit falsum in de processen om het begeevingsrecht. Het is te hopen dat iemand daar nog eens een uitdaging in zal vinden. De slotconclusie luidt dus niet gunstig, te minder daar de genoemde voorbeelden zich makkelijk laten vermeerderen. Wie de ontwikkeling van de genoemde studielenen vanaf 1600 wil volgen zal in deze boekjes veel lezenswaardigs vinden. Voor een beter begrip van hun ontstaan als misfundaties kan men evenwel beter andere werken raadplegen. Mocht nog eens een ander leensbestuur een studie naar het ontstaan van de eigen instelling willen laten verrichten, dan is het zaak dat het de aan te zoeken historicus de gelegenheid zal bieden zijn onderwerp vergelijkenderwijs te benaderen.

Hans Mol

Abma, G., *Geschiedenis van het Sint-Geertruidsleen (aanvulling) te Abbega (1508-1933)* 1933-1989. Abbega, 1990, 112 pag.

Abma, G., *Het St. Annaleen te Makkum*. Makkum, z.j., 96 pag. ISBN 90-75355-01-7
Efdée, Ria, *Het St. Jacobs- of St. Jobsleen tot Oldehove*. Leeuwarden, 1993, 212 pag. ISBN 90-9005815-X geb.

Hazelhoff, Herman, *Edwert Sjaerdema's erfenis: van prebende tot stichting*, Franeker, 1993

Verzoek

Ooit heb ik me geabonneerd op het Friestalig tijdschrift **De Kul**. Het was een moedig eenmansproject van Trinus Riemersma, Fries schrijver. Ik had nog nooit van de man gehoord, maar 'De Kul', dat vond ik als vijftienjarige wel een heel intrigerende, provocerende en prikkelende naam voor een literair tijdschrift. Handelsgeest kan ik Riemersma achteraf dus niet ontzeggen, want zo dwong hij mij om hem — tegen betaling ook nog — te leren kennen.

De naam Fokke Sierksma had ik ooit al door mijn authentieke overgrootvader horen noemen. Dat was de man, de bekende godsdienstwetenschapper, de Fries, die ooit voor de Hollandse radio had betreurd dat hij er in Dokkum niet bij was geweest toen Bonifatius door zijn voorvaders door-kliëfd, uiteengereten en opgegeten werd! Ik herinner me de lichtjes in overgrootvaders ogen.

Trinus Riemersma schreef in een van de eerste nummers van zijn **De Kul** over Fokke Sierksma. Ooit (ik parafraseer uit mijn geheugen) had hij in het voorbijgaan de grote Sierksma zien staan. Van achteren. Een ouwe-mannetjes-nekje boven een gesteven wit boordje. Dat was voor Riemersma bevestiging geweest van wat hij al wel wist. Sierksma was een van die reactionaire Friezen die hun Friesland zo willen houden als het altijd is geweest. 'Zoals de koeien er in zijn jeugd scheten, zo moesten ze dat ook

in zijn ouderdom doen'. (Dit laatste citaat is vrij letterlijk, want ik weet nog dat ik toen voor het eerst van m'n leven het woord 'jeld' las (= ouderdom)).

Bij de dokter lag onlangs op de wachtkamertafel een recent nummer van **Frysk & Frij**. Op pagina 9 keek ik in het baardige gezicht van — jawel — Trinus Riemersma, nog steeds Fries schrijver. Eén keer in de zoveel tijd schrijft hij een stukje voor **Frysk & Frij**. Opdat het de lezer niet kan ontgaan dat hij het heeft geschreven, staat zijn portret ernaast. Deze keer ging het over elfstedenkoorts.

Riemersma is één van die Friezen, die er niet van houden dat er Hollanders op hun ijsbaan komen zwieren. Hij wil tanks op de Afsluitdijk om ze tegen te houden, want hij weet dat Hollanders verschrompelde hersens hebben. 'Harsenferskronfele', noemt hij dat.

En hij vindt het tuig en ook dat het dieven (brood en vlaggen stelen ze) zijn en bovendien vandalen. Hij wil Henk Kroes — de voorzitter van de Elfstedenvereniging — verbannen naar Lapland. 'De authenticiteit van dit Friese gebeuren', meent hij, is aan Hollandse lol ten prooi gevallen. Hij wil geen elfstedentocht meer.

Ik begreep het niet. Een man met zoveel handelsgeest! Ik heb meteen mijn overgrootvader gebeld. Die is specialist in authenticiteit. Hij bleek op sterven te liggen. 'Net te lang, hear', zei overgrootmoeder voor ze de hoorn overgaf. 'Trinus moet net harder ride wolle as Fokke', hijgde overgrootvader moeizaam. Ik hoorde hoe hij zijn laatste adem in het mondstuk van de hoorn blies. Ik begreep het nog steeds niet. Nadat ik haar gecondoleerd had, vroeg ik overgrootmoeder haar mening over Riemersma. 'Och wie oerpake der noch mar', zei ze, 'dy hie it wol witten.'

Nu moet ik dus mijn eigen mening bepalen, want mijn authentieke voorvaders zijn dood of onmondig. Maar ik kan het niet. Ik heb niet voldoende informatie. Ik ken Riemersma niet genoeg. Ik moet weten hoe hij er van achteren uit ziet. Mocht hij dit lezen, dan verzoek ik hem hierbij dringend om mij in een volgende **Frysk en Frij** eens met de nek aan te kijken.

A.B.C. de Vries

Enkele kanttekeningen bij de laat-middeleeuwse stad Harlingen vóór 1550

Tijdens de eerste decennia van de Republiek had Harlingen onder de Friese steden wel het meest het karakter van een 'boomtown'. Zo werd in het tijdsbestek van een kwart eeuw een stadsuitleg gerealiseerd die tot een - bijna - verviervoudiging van het stedelijk oppervlak leidde en binnen Friesland naar schaal en omvang uniek is. De snelle expansie overschaduwt als het ware de oudere historische en geografische ontwikkeling van Harlingen waarover maar weinig bekend is.

Een oppervlakkige blik op zeventiende-eeuwse plattegronden van Harlingen toont een stad, die zich het beste laat vergelijken met Hollandse en Zeeuwse havensteden als Enkhuizen, Hoorn of Vlissingen. Grote havenbekkens, handel en industrie, het gezicht naar zee gekeerd, kortom een plaats met een nijvere,

maar ook voorname allure. De zeventiende-eeuwse plattegrond staat in schril contrast tot de plattegrond die Jacob van Deventer ergens tussen 1559 en 1562 tekende van deze Zuiderzeehaven. We zien daarop een kleine stad afgebeeld, nauwelijks 18 hectare groot, met aan de zuidoostzijde het oude kerkdorp Almenum, nog

buiten de onaanzienlijke omgrachting gelegen. De haven beperkte zich tot de noordelijke stadsgracht en een kleine voorhaven. Zij werd sedert 1502 - maar wellicht al eerder - beschermd door een tweetal pieren of havenhoofden. Op het hoe en waarom van de stadsuitleg zal ik in een toekomstige bijdrage terugkomen.

Topografische rondgang

Die grootse stadsuitleg doet intussen het oudere verleden van Harlingen bijna verbleken. De schaarste aan bronnen leidt er voorts toe dat het stedelijk palet vóór 1550 nauwelijks kan worden gekleurd. Het blijft bij de bekende nevelen, met daaromheen

veel gespeculeer. Al met al ligt er een stad die schijnbaar uit een laat-middeleeuwse leegte onder de vleugels van een ouder kerkdorp tot grote hoogte is geraakt. In tamelijk recente bijdragen van Obreen en Huizinga c.s. over de geschiedenis van Harlingen wordt met betrekking tot het oude

Harlingen nogal stellig opgemerkt dat de stad gasthuis, weeshuis, pesthuis, klooster noch godshuis herbergde. Het is de vraag of dit inderdaad in alle gevallen opging. In deze bijdrage ligt het accent niet in de eerste plaats op de externe geografische, politieke en economische factoren die het groei-proces op gang brachten. We maken integendeel een rondgang door de laat-middeleeuwse topografie van de stad aan de hand van een aantal vragen.

Versterkingen

De eerste vraag is die naar de omwalling en omgrachting van de stad als zichtbare uitdrukking van een stedelijk karakter. Daarmee samen hangt de vraag naar de plaats van het eerste, op last van de stad Groningen gebouwde blokhuis. De oudste versterking van de stad wordt doorgaans aan een drietal gebeurtenissen gekoppeld, te weten de bouw van het hiervoor genoemde blokhuis in 1496, het opwerpen van een stadswal (kort na 1515) en de schenking door Karel V van een jaarlijks bedrag van honderd ponden à veertig Vlaamse groten tot reparatie van muren, torens, poorten en dergelijke, in 1524. Omstreeks 1468 wist een Bourgondische "spion" nog te melden dat de stad niet besloten was en 'beheert' werd door de hoofdeling Ede Douwes Gerbranda. Om trent Sint Jan (24 juni) 1496 begonnen de Groningers een bolwerk te maken, om die stad Franeker 'daer mede te bedwingen ende te benauwen', aldus Petrus van Thabor. Op dit bolwerk, weinig meer dan een schans met een versterkt huis, plaatsten de Groningers een kastelein, Thijs Potters. Er werd tevens een 'grauen' (gracht) aangelegd, waarvan niet duidelijk wordt of hij rond de schans werd getrokken of rondom de stad werd gelegd. Lang hebben de Groningers niet van dit weerwerk kunnen profiteren. Het jaar daarop werd het door de Franekers verwoest, nadat die al op 1 augustus 1496 (St. Petri ad vincula) 'Harlinghen, sonder steeck ende sonder slach wonnen' en *en passant* Ede Douwes Gerbranda uit de kerk gevangen meevoerden. Winsemius weet van deze gebeurtenis te melden dat de Franekers Harlingen door 'slappe wachthoudinge niet verre van Sinte

Michiels kerkhof (hadden) ingekregen' (fol. 339).

'Olde blockhuys'

Lang is aangenomen dat de Saksers in 1500 gebruik maakten van de fundamente van dit bolwerk bij de bouw van hun blokhuis. Dit Saksische blokhuis stond aan de zee- of westzijde van de stad. Het werd na 1580 gedeeltelijk ontmanteld. In 1968 suggereerde Obreen mijns inziens terecht dat het Groninger 'castellum' niet aan de westzijde, maar aan de oostzijde van de stad lag. Het was een zichtbaar onderdeel van een politiek van geleidelijke omsingeling door Vetkopers en Groningers van de Franeker Schieringers. Obreen's veronderstelling wordt bevestigd door Sibrandus Leo die gewaagt van 'Almenum fortalici-um'. Ten overvloede voegt hij er aan toe 'nunc vocatur Harlingen' (nu Harlingen genoemd), hetgeen niet verwonderlijk is omdat het Almenumer gebied in de zestiende-eeuwse kohieren consequent wordt aangeduid als Harlinger Uitburen. Zoals blijkt in 1555, als in een koopbrief met betrekking tot burgemeester 'Ariaen Michielsz gront', gelegen ten noorden van het Franekereind, met andere woorden op onverdacht Almenumer territoir, wordt vermeld: liggende binnen de 'Jurisdictie van Harlingen'. Het *Beneficiaalboek* (1543) spreekt eveneens over stad en jurisdictie van Harlingen en bedoelt daarmee Harlingen en Almenum. Schotanus (fol.431) plaatste het sterke 'steenhuys (van de Groningers) op 't Zuyden van de Stadt'. Dat er sprake was van twee verschillende locaties blijkt uit een in het *Beneficiaalboek* opgenomen vermelding van 'die Olde Blockhuyssteedt'. Het sluitende bewijs dat de Saksers hun blokhuis niet op de plek van het Groninger 'castellum' bouwden komt uit een zestiende eeuwse *Formulierenboek* (PB, Hs 1040). In een ruilvereenkomst van omstreeks 1560 is sprake van het 'Olde blockhuys op die Jonckste vicariegrondt'. Dit jongste vicarieland, alias Sint Catharina-prebende, werd in 1546/47 gebruikt door de hoofdpriester van Harlingen, heer Johannes (Jans) als hof en huissteed met een stuk land ter grootte van zo'n 50 are, 'achter thuy's' (pastorie). Johannes Jans moet ten oosten van de kerk hebben gewoond. De minuutkaart van Jacob van Deventer geeft daar duidelijk een vrijstaand huis met een omheind terrein - naar wij aannemen de weem of pastorie met hof - aan. Uit de naastliggers onder post 38 in de aanbreng van 1546/47

valt bovendien op te maken dat zijn 'hoff mytte huissteedt ende (het) cleyen stuccken lants achter thuy's' van neef Roeloff, de jongste vicaris, ten oosten van de 'heeren wech' om de kerkterp lag. Deze herenweg boog ten zuiden van het blokhuis oostwaarts om vandaar zijn weg richting Franeker en Bolsward te vervolgen. Aan het begin van de Kimswerderweg lag de splitsing richting Bolsward. Het vervolg richting Franeker werd na 1646 als trekweg gebruikt.

De Van Deventer kaarten - zowel de minuut- als de netkaart - geven precies op de plek van het uit de geschreven bronnen globaal te lokaliseren blokhuis een bult aan die het restant kan zijn geweest van dit weerwerk. Ruim zestig jaar na dato moet zulk intensief graafwerk nog duidelijk zichtbaar in het veld hebben gelegen. Indien deze veronderstelling juist blijkt, dan zal het Groninger of 'olde blockhuys' ten oosten van de kerkterp van Almenum hebben gelegen bij de Fabrieksstraat, Klaverbladstraat en Oude Turfkade. De laatste restanten zullen omstreeks 1580 zijn vergraven bij de aanleg van de nieuwe stadswal.

Stenen poort

Na dit intermezzo aangaande beide blokhuizen, blijven we zitten met de mededeling van de Bourgondische pottekijker uit omstreeks 1468. Het merkwaardige is dat andere contemporaine bronnen - waar we zo meteen op terugkomen - wel degelijk wijzen in de richting van een omgrachting of omwalling. Dat roept de vraag op naar de (on)belangrijkheid van Harlingen/Almenum in de vijftiende eeuw. Enige jaren geleden herleidde Noomen de oorsprong van de Magnussage, die eeuwenlang in verband gebracht werd met de 'Dom van Almenum', tot de dertiende eeuw. Het is dezelfde eeuw waarin Harlingen (1228) voor het eerst wordt vermeld. De verspreiding van de Magnustraditie zal ongetwijfeld verband hebben gehouden met de zeevaart. Het bestaan van uiteenlopende zaken als poorterij of een min of meer geregelde scheepvaart op Engeland is vanaf de vroege veertiende eeuw aantoonbaar. Zo belangrijk als lang verondersteld werd was de kerk van Almenum/Harlingen echter niet. Niettemin telde zij omstreeks het midden van de vijftiende eeuw naast pastoor en sacrista, twee vicarissen en nog eens drie provenpriesters. Meer profane bewijzen uit die tijd geven aan dat de stad groeipotenties had. Deze uiteten zich onder meer in de zorg voor

Toen Pieter Idserts Portier deze prent omstreeks 1750 vervaardigde, gaven aarden wallen en rondelen nog duidelijk de contouren aan van het in 1500 door Saksers gestichte blokhuis aan de westzijde van de stad. Rechts ontwaren we de Westerkerk, daarnaast een vuurtoren en links ervan het torentje van de Havenpoort (ill. Fries Museum)

de verbindingen met het achterland (1456: de slatting van de zijlroede of Ried tot Almatille) en een gefrustreerde poging een biertol in te stellen, ten-einde het 'dijep' (de Voorstraatgracht) 'ende haeden' (strekdammen bij de havenmond) te onderhouden (1471/72). In 1461 of 1462 legde een brand een groot deel van de stad in de as. Volgens een mededeling in het register op Winsemius *Chronique* werd de stad vervolgens vaster gemaakt dan zij te voren geweest was, hetgeen duidt op de aanwezigheid van een wal, muur of gracht. Er zijn meer aanwijzingen in de richting van een versterking rond het havenstadje. In het bekende testament van Titardus Carpentator (Tjaard of Tiete timmerman) uit 1442 is sprake van twee huissteden met een kamer 'extra portam', met andere woorden buiten de poort. Waar die poort stond is onduidelijk. Op de ruim een eeuw jongere kaart van Van Deventer ontwaren we een drietal poorten. In het noordwesten de oude Bildtpoort of Noorderpoort (in 1561 vermeld), in het noordoosten de Sint Jacobsport of Blauwe poort (in 1574 vermeld) en de (oude) Kerkpoort. De kaart van Van Deventer toont huizen noch kameren buiten de eerstgenoemde poorten. Bij de laatste stonden ze wel, zoals ook blijkt uit het eerdergenoemde Formulierenboek ('twee cameren soe als die staen coniunct aen malcanderen op die Oostzijde van die nieuwe kerkwech op te kerckegrondt' aldaar 17v, 18v). Mogelijk hebben we de oude Kerkpoort of een voorganger ervan te pakken. In 1471/72 blijkt het stadje een *stena porta* te hebben, die

wellicht dezelfde is als de bovengenoemde. Dit alles laat onverlet dat de versterking rond de stad slechts een zeer eenvoudige of onvolledige kan zijn geweest. Zeker in de ogen van onze oplettende Bourgondische waarnemer, gewend aan fors bemuurde steden in zuidelijker contreien. Wellicht had het stadje aanvankelijk slechts één poort, uitgerekend op de plek waar zij het meest kwetsbaar was voor aanval, namelijk aan de zijde van de deels met huizen bebouwde hoge kerkterp van Almenum. Maar dat Harlingen omstreeks 1450 een omgrachting en/of omwalling had lijkt na het voorgaande wel vast te staan.

Gasthuis en -kapel

In 1582 wendde het stadsbestuur zich mede namens hertog Frans van Anjou tot de Staten van Friesland om uit de domeinen van Filips II in en rond Harlingen fondsen te verstrekken, ten-einde zieken en noodduftigen bij te kunnen staan. Harlingen had destijds arm- noch gasthuis, maar de vraag is of dat altijd zo was geweest. De huiszittende armen werden aanvankelijk bezocht door armvoogden, vaak leden van een geestelijke broederschap à la bekende Leeuwarder gilden als het Soete Name Jesusgilde of het Heilig Sacramentsgilde. Dit laatste gilde beheerde daarenboven het in 1478 gestichte Sint Jacobsgasthuis en -kapel. Een van de middelen om het onderhoud der armen te bekostigen was uiteraard de opbrengst van het verpachte armenland. In Harlingen vinden we dergelijk land zowel in het Beneficiaalboek als in de Aanbreng-

registers, beide uit de jaren-1540, terug. Om veel land ging het niet; hoogstens enkele tientallen pondematen, waarvan een deel in gemeenschappelijk eigendom met 'de gemeene priesters'. De organisatie van de armenzorg op de bovengeschetste wijze zal kort voor deze registraties zijn ontstaan. Krachtens een in 1531 door Karel V uitgevaardigde ordonnantie diende de overheid in steden en dorpen immers voortaan armenvoogden aan te stellen. Daarnaast moesten de verschillende gasthuizen en broederschappen tot één beurs verenigd worden. Zo werden in Leeuwarden de goederen van het Sint Jacobsgasthuis bij die van het Sint Anthonygasthuis gevoegd.

Bij nadere bestudering van de bronnen blijkt dat in Harlingen een enigszins vergelijkbare organisatie van de armen- en bejaardenzorg zal hebben bestaan. In het eerdergenoemde testament van Titardus Carpentator uit 1442 is sprake van een 'Hospitalum' in Harlingen dat een klinkerd (muntsoort) krijgt, evenals 'Beatae Gertrudis' - een kapel onder Almenum naar zal blijken - die eveneens wordt bedacht. In het uit 1471/72 daterende testament van Wlck Wyghersma uit Almenum komt het eerdergenoemde Hospitalum terug als 'Bura gesthuys', met andere woorden het gasthuis van Almenum/Harlingen. Ook wordt aan Sint Gertrudis land in de nabijheid van haar bestaande grondbezit gelegateerd. Het testament van Eedwer Siaerda (OFO II 238) uit 1510 biedt uitkomst, want naast de parochiekerk krijgt de 'gasthuys tzerka' van Harns een enkel gulden.

Harlingen had dus een gasthuis met een aan Sint Gertrudis - een zeer populaire heilige in de Friese Zuiderzeesteden - gewijde kapel. De zorg voor armen en ouden van dagen was naar wij aannemen een zaak van de gelijknamige geestelijke broederschap, t.b.v. de zielzorg bijgestaan door één of meerdere geestelijken uit de Harlinger parochiekerk, de Sint Michaëlkerk op de kerkterp van Almenum.

Sint Geertruidsgasthuis

Aan deze situatie zal door de ordonnantie van Karel V in of kort na 1531 een einde zijn gekomen.

Sint Geertruid vinden we nog twee keer als naastligger genoemd in het Beneficiaalboek, maar in de Aanbreng van de Buitendijkster landen van Harlingen en Harlinger Uitburen uit 1546/47 missen we deze heilige. Daarentegen vinden we wel veel van

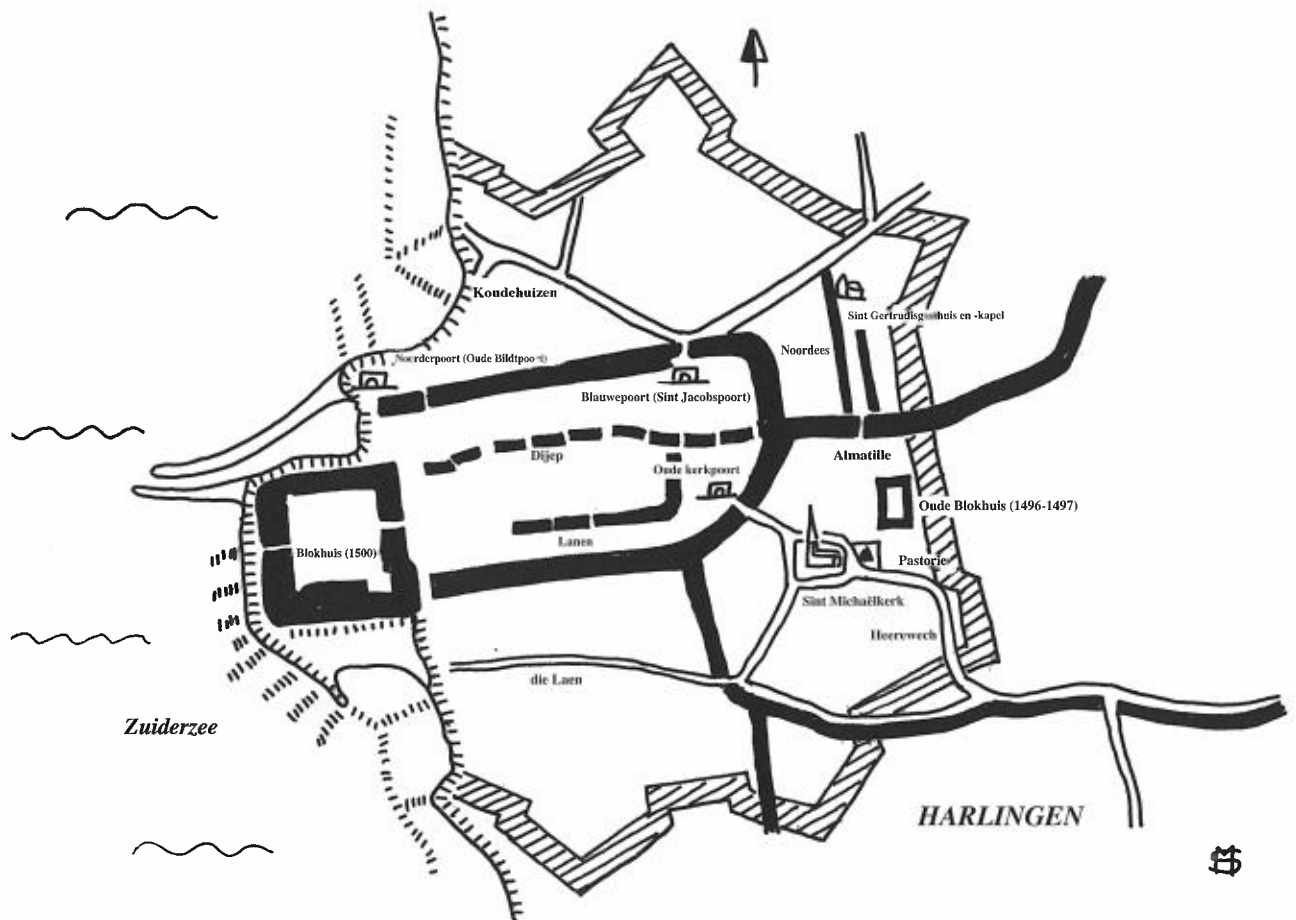
het land terug als gemeenschappelijk eigendom van de armen binnen Harlingen en de 'gemene priesters'. Het lijkt aannemelijk dat kapel en gasthuis zijn opgeheven en de eigendommen werden verdeeld over de aan de parochiekerk verbonden geestelijken enerzijds en de armenvoogden anderzijds. Een vergelijking van de vermeldingen in het Beneficiaalboek met de Aanbreng van 1546/47 toont het verband tussen de Sint Geertruidskapel en het vermoedelijk gelijknamige gasthuis. De ligging van het kapel en gasthuis is zelfs tamelijk nauwkeurig te bepalen. Het voornaamste bezit van Sint Geertruid lag op de Noordees, waarvan de naam Noordijs is afgeleid. Een tweetal losse gegevens krijgt dankzij deze informatie meer reliëf en blijkt verder behulpzaam bij een nadere lokalisering van kapel en gasthuis. Om te beginnen is dat een mededeling in Van der Aa's *Aardrijkskundig Woordenboek* (V, 178) waaruit blijkt dat de Sint Geertruidakapel nog in 1537 te

Harlingen bekend was. De andere mededeling betreft een door Dekker en Nielsen in *Kastelen, Kerken en Kloosters* aangehaalde tekst in het Harlinger Proclamatieboek uit 1642, waarvan sprake is van een afgebroken monnikhuis als westelijke naastligger van een zoutkeet tegenover de stads Oostervesten. Gasthuis en kapel moesten derhalve in de nabijheid van het Noordijs hebben gelegen, ergens tussen de Zoutsloot en Kleine Zoutsloot (nu William Boothstraat, resp. Scheffersplein/Oosterkeetstraat), buiten de toenmalige stedelijke bebouwing. De vraag wanneer het gasthuis en de kapel zijn opgericht kan niet worden beantwoord. Mogelijk staat een bepaling uit de zoen die Albert van Beieren op 11 augustus 1398 met Oostergo en Westergo in meer of minder verband met de oprichting. Deze luidt dat beide gewesten een gasthuis zouden oprichten als herberg voor de armen. Er is overigens niet bekend of een dergelijk gasthuis, al dan niet in combinatie met een kapel is opgericht

en zo ja waar. Workum, dat net als Harlingen in 1398/99 met een Hollands stadsrechtprivilege werd begiftigd, had tot in de achttiende eeuw een gasthuiskerk. Maar de bovengenoemde bepaling kan natuurlijk best de stoot hebben gegeven tot de oprichting van dergelijke instellingen juist in die steden waar de Hollandse invloed tijdelijk het sterkst was.

Intussen geven stadsomheining (wal of gracht), poort en gasthuis al in de vijftiende eeuw aan dat, om met Ubbo Emmius te spreken, dit 'goed bewoonde vlek' (ook destijds) op een stad geleek. Een stad bovendien waarvan de banlieue al in de eerste helft van de zestiende eeuw enkele tichelwerken en zoutketen blijkt te herbergen, die naderhand Harlingen niet alleen tot de grootste haven-, maar tevens tot de meest uitgesproken nijverheidsstad van Friesland zouden maken.

Meindert Schroor

Reconstructie-tekening van het laat-middeleeuwse Harlingen en zijn naaste omgeving. Het gearceerde gebied geeft de tegenwoordige stadsgracht aan zoals die omstreeks 1580 tot stand kwam.

De 'Elbers' vlag van Ameland gerestaureerd

Het Sorgdragermuseum in Hollum op Ameland was sinds vele jaren in het bezit van een grote scheepsvlag. Deze tooide de muur van een gang in het museum. Om de slechte staat waarin de vlag verkeerde enigszins te camoufleren was zij aan beide zijden omgevouwen. Op ons advies is de vlag in 1993 van de wand gehaald. Vervolgens is aan de Stichting Werkplaats tot herstel van Antiek Textiel te Haarlem een conserveringsvoorstel gevraagd. Eind april 1995 is de vlag na conservering en restauratie terug in het museum en opgehangen in een speciaal daarvoor gemaakte vitrine.

Het was Gerrit J. Bruin, beurtvaarder op Ameland, die in 1876 met zijn schip "De Vriendschap" een lading turf haalde uit Zwartsluis. Het betrof de eerste turf uit een gebied langs een watering aan de Arembergergracht. Om dit te vieren kreeg hij volgens plaatselijk gebruik van de vervener A. Dragt Jz. uit Zwartsluis een grote vlag. De vlag was niet bedoeld om aan de mast te laten wapperen, daarvoor was zij veel te groot, maar om de lading turf te 'dekken'. De vlag werd door de familie Bruin zorgvuldig bewaard en op hoogtijdagen zoals Koninginnedag e.d. tevoorschijn gehaald en uitgehangen. Uiteindelijk kwam deze vlag, na zo'n 100 jaar, in 1975 in het Sorgdragermuseum terecht. Aanvankelijk kreeg het museum de vlag in bruikleen, maar later werd dit omgezet in een schenking. Het museum bestond in die tijd slechts uit de uit 1751 daterende commandeurswoning van de familie Sorgdrager. Hier kreeg de vlag met enige moeite een plaatsje in de gang. Vanwege de grootte en de slechte staat, waarin de vlag verkeerde werden de rechter en de linker kant omgeslagen en werd achter de vlag een stuk zeildoek genaaid. Eigenlijk was de gang te smal om haar goed te bestuderen. Dit was pas mogelijk toen zij na conservering en restauratie in de Werkplaats tot herstel van Antiek Textiel te Haarlem weer in volle omvang was te bewonderen.

'Koophandel en Zeevaart'

Het gaat om een katoenen vlag met een afmeting van 209 bij 453 cm., bestaande uit drie brede banen van rood, wit en blauw met elk eveneens rode, witte en blauwe franje. De witte middenbaan is beschilderd met motieven en symbolen uit de koophandel, de landbouw en de zeevaart. Boven de afbeeldingen bevindt zich het opschrift 'KOOPHANDEL EN ZEE-VAART' en links in een ovale bladerkrans de tekst 'A. DRAGT JZ VERVEENER ZWARTSLUIS. G.J. BRUIN SCHIPPER AMELAND'. Verder zien

we van links naar rechts op het land zakken, tonnen, kisten, graanmaten en potten met opschriften als: hectoliter, tabak en rappe. Vervolgens een uitbeelding van de landbouw (Ceres), de koophandel, (Mercurius), en in zee de symbolen van de zeevaart, Neptunus, in een schelp voortgetrokken door

twee zeepaarden met aan beide zijden een triton (zeemeerman), verder drie zeilschepen waarvan de linkse, een tweemast zeilschip met in een wimpel de naam H. Elbers, in het midden een driemaster met stoomraderaandrijving en in een wimpel het jaartal 1876. Het rechter scheepje is een tweemaster. Uit het opschrift blijkt dat het om een vlag gaat die in 1876 is beschilderd door H. Elbers uit Zwartsluis. Helaas hebben we over deze (vlaggen)schilder weinig persoonlijke gegevens kunnen achterhalen. Via een nazaat, de heer A. Elbers uit Wijk bij Duurstede, weten we dat het hier zeer waarschijnlijk gaat om Harm Elbers, een van de gebroeders Elbers, die sinds 1860 het schil-

De slechte staat waarin de Elbersvlag verkeerde is op deze detailfoto goed zichtbaar. Bij de uitgesneden en ingekleurde vaantjes is het stuk linnen zichtbaar dat achter de vlag was genaaid (foto: Hans de Haan)

dersbedrijf van hun vader Johannes Elbers voortzetten.

Verveners en werven

Gelukkig is een aantal kasboekjes en schippersboekjes bewaard gebleven. Deze bestrijken met enkele hiaten de periode 1854 tot 1956. We vinden hierin over de periode 1854-1934 aantekeningen over vlaggen, wimpels en vleugels. Na 1934 is men blijkbaar met deze werkzaamheden gestopt. Over de periode 1854-1877 staan twaalf vlaggen genoteerd. Vele jaren later (1918) werd nog een vlag geleverd aan een vervener. De vlaggen hebben een lengte van 4 tot 6 el (2.74 m - 4.13 m). De prijs, die aanvankelijk (1854) f.10,- bedroeg liep op tot f.45,- in 1877. In die tijd verdiende een schilder f.1,50 per dag. Uit de kasboeken valt op te maken dat vier keer een vlag werd geleverd aan de scheepswerf van J. Prins jr., te weten in 1854, 1858, 1861 en 1865. Of dit dezelfde soort vlag is als de Amelander Elbersvlag is slechts in een geval duidelijk. Er staat als vermelding bij: '1 Nieuwe vlag lang 6 el, dezelfde geschilderd met koophandel, zeevaart en gouden letters in dezelfde en een jukje'. Dit alles voor de prijs van f.30,-. De vlag was bestemd voor J.R. Bouwmeester, ter gelegenheid van de bouw van een nieuwe praam bij J. Prins jr. In twee gevallen werd een vlag besteld door werfeigenaar G. Bokhout uit Elburg. Hier ging het steeds om een vlag die werd geleverd naar aanleiding van de bouw van een nieuwe praam of tjalk. Eenmaal, in 1877, komen we een vlag tegen voor 'H.F. Gosselaar vervener Nieuw Amsterdam'. Dit wijst erop dat niet alleen in Zwartsluis maar ook in Nieuw Amsterdam de gewoonte bestond bij verveners om een vlag of wimpel te schenken aan beurtschippers die de eerste turf uit een nieuw aan snee gebracht veengebied haalden. Van vervener Dragt zijn drie vlaggen bewaard gebleven, namelijk de hiervoor beschreven vlag in het Sorgdragermuseum, de vlag in het museum 't Behouden Huys op Terschelling plus een exemplaar die zich in particulier bezit bevindt op Texel. Deze vlag werd in 1874 aan S. Wuis, schipper op Texel, geschonken.

Conservering en herstel

Andries Dragt (geboren op 9 maart 1839), stamt uit een oud vervenersgeslacht. Zijn vader Jan Dragt (geboren 24 september 1813) en ook zijn grootvader Andries Dragt (1779-1855) waren verveners. Zoals gezegd verkeerde de vlag drie jaar geleden in een

slechte staat. Hoe erg het was werd pas duidelijk na het verwijderen van het zeildoek waarop de vlag was vastgestikt. De eerder teruggeslagen delen zagen er nog verwaarloosder uit dan de rest van de vlag, waarbij stukken ontbraken. De vluchtzijde (de rechterkant) bleek min of meer rond afgeknipt, waardoor de bovenrand korter was dan de middenbaan. Ook waren vlaggetjes van een schip geknipt. Om dit te camoufleren werd een luier achter de vlag genaaid, die er overigens nogal vuil uitzag en op sommige plekken besmeurd was met een vette substantie. De Werkplaats tot herstel van Antiek Textiel heeft in nauw overleg met het Sorgdragermuseum de vlag geconserveerd en gerepareerd.

Vergelijkbare vlaggen

Bij het zoeken naar een antwoord op de vraag welke vlaggetjes er hebben gezeten op het schip, dat zich bevindt onder de EN van KOOPHANDEL EN ZEEVAART, gingen we op zoek naar vergelijkbare vlaggen. Ook op Terschelling in museum 't Behouden Huys blijkt zich (het restant van een) Elbersvlag te bevinden. Van deze vlag bleef alleen de witte beschilderde middenbaan bewaard, maar verder is zij qua beschildering nagenoeg identiek aan die van Ameland. Alleen uiterst rechts zien we in plaats van een tweemaster een eenmaster. Naast de bladerenkrans links, staat een zeeman met een peilstok in plaats van een graanmaat, zakken en een pot van de 'Amelander vlag'. In een van de vanen van een zeilschip heeft hij voor de duidelijkheid zijn naam vermeld: H. Elbers. In de vanen van het volgende stoomraderschip staat: Zwartsluis en het jaartal 1874. In de bladerenkrans links staat vermeld A. DRAGT VERVEENER ZWARTSLUIS W.A. BAKKER SCHIPPER TERSCHELLING. Ook deze vlag werd dus door de vervener A. Dragt geschonken; in dit geval in 1874 aan schipper Willem Anes Bakker van Terschelling. De vlag is jarenlang in familiebezit gebleven en uiteindelijk in het museum 't Behouden Huys terecht gekomen. In de loop der tijd is er, naar onze begrippen althans, vreemd met de vlag omgesprongen. Van de zeeman met peilstok werd een man met vlag gemaakt. Aan de stok is de Terschellinger vlag geschilderd, dwars door de bladerenkrans en de namen die erin worden vermeld! Ook zijn de rode en de blauwe baan weggeknipt of gesneden. In het museum is de vlag jarenlang met punaises opgehangen. Zij ligt al weer een aantal jaren in het depot. De bruine roest-

vlekken van de punaises zijn echter nog steeds goed zichtbaar.

Motieven

Ook in het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek is een van de rijke collectie scheepsvlaggen en wimpels met zekerheid aan H. Elbers toe te schrijven. Van dit exemplaar, met een hoogte van 202 cm en een lengte van 378 cm, komen de afbeeldingen op de witte baan sterk overeen met die van Ameland en Terschelling. De vlag is in 1881 gemaakt voor H.J. DOEVEN, VERVEENER TE OSSENZIJL. De naam H. Elbers, Zwartsluis is weer terug te vinden in de vlaggetjes op de tweemaster en de driemast schoener met radervoortstuwing. De vlag is in het verleden veelvuldig gebruikt en als gevolg daarvan aan de rechterzijde sterk verbleekt en waarschijnlijk vanwege ernstige slijtage ingekort. Hierdoor is aan de rechterzijde nog slechts de voorzijde van een groot zeilschip zichtbaar. In het Sneker museum wordt nog een vlag bewaard, waarvan niet zeker is of zij door Elbers vervaardigd is. Deze vlag, afkomstig van een expeditiebedrijf uit Oosterend (Littenseradiel) is beschilderd met dezelfde motieven die Elbers ook veelvuldig gebruikte. Voorzover bekend heeft geen der overige Friese musea een Elbersvlag in zijn collectie. Buiten Friesland zijn nog een aantal vlaggen bekend die zich bij particulieren bevinden, zoals in het Rijksmuseum en Nederlands Scheepvaart Museum in Amsterdam, het Museum Buren en Oranje in Buren (Gld.), het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen en het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen.

Hans de Haan

Literatuur

- Brandhof, drs. M. van der, **Vlaggen, vaandels & standaarden van het Rijksmuseum**. Amsterdam, 1977
 Elbers, A., **Met vlag en wimpel**. Wijk bij Duurstede, 1986
 Hoeve, S. ten, 'Scheepssier' in: **Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer, Jaarboek 1991**
 Sierksma, K., **Vlaggen: symbool, traditie, protocol**. Bussum, 1963
 Symposium Conservation of Flags. Rijksmuseum Amsterdam, 14-18 november 1977, International Association of Arms and Military History, Textielcommissie Musea, 1980
 Thijssen, J., 'Een hervonden prijsvlag' in: **Gelders Erfgoed 1995-2**

De omzwervingen van achttiende eeuwse kerkzilver

Dominicaanse penkandelaren terug in Leeuwarden

Vorig jaar oktober werd in Leeuwarden de 750-jarige aanwezigheid van Dominicanen in de stad gevierd met een feestelijke bijeenkomst in de Grote Kerk. In deze voormalige Dominicaanse kloosterkerk was een kleine tentoonstelling georganiseerd van kerkelijke kunst, die een relatie heeft met de geschiedenis van de Orde van de Predikheren in Leeuwarden. Tot de pronkstukken van de tentoonstelling hoorden twee 75 cm. hoge penkandelaren op driezijdige voet van de hand van de beroemde achttiende-eeuwse zilversmid Johannes van der Lely uit Leeuwarden.

De kandelaren bestaan elk uit vier delen, die van binnen samengehouden worden door een ijzeren verbindingsstaaf. Drie van deze delen zijn volledig gemerkt, dat wil zeggen met de gekroonde lelie, het meesterteken van Johannes van der Lely, met het wapen van Friesland, het wapen van Leeuwarden en met de jaarletter, de gekroonde N voor 1728. Eén deel is alleen met het meesterteken gekeurd. De driezijdige voet is voluutvormig en rust op drie klauwpootjes rond balle-

tjes. Hij is versierd met zeer verfijnde en gedetailleerde gedreven blad- en bloemmotieven en heeft op de hoeken drie geprofileerde cherubkopjes met vleugels. Het centrum van de voet bestaat uit een cilindervorm met drie voorstellingen: Maria op de maansikkel met Christuskind op de arm, de Heilige Juliana met palmtak en kerkje en de Heilige Dominicus met hond en banier. De verdikkingen in de balusterstam zijn versierd met blad-, bloem- en vruchtornamenten en gevleugelde

cherubkopjes. Onder de voorstelling van de heilige Juliana staat de inscriptie S. Yuliana 1728.

Katholiek kerkzilver

Het lijkt zo vanzelfsprekend om deze prachtige kandelaren uit Leeuwarden mét bovendien een voorstelling van Dominicus aan te treffen op deze tentoonstelling. De werkelijkheid is anders. Tot een paar jaar geleden maakten deze penkandelaren deel uit van de verzameling van de Amsterdamse zakenman Joost Ritman, die zich genoodzaakt zag zijn collectie Nederlandse kunst en kunstnijverheid uit voornamelijk de zestiende en zeventiende eeuw te verkopen. Vorig jaar mei kwam zijn volledige zilververzameling als *The Joseph Ritman Collection of 16th & 17th Century silver* onder de hamer bij het veilinghuis Sotheby's in Genève. Het bestuur van het *Sint Anthony Gasthuis* in Leeuwarden zag het belang van het behoud van deze kunstvoorwerpen voor Friesland, zowel uit kunsthistorisch als uit historisch oogpunt en besloot deze penkandelaren te verwerven en aan het *Fries Museum* in bruikleen te geven.

Het museum bezit, mede dankzij bruiklenen van kerkvoogdijen, een ruime sortering protestants kerkzilver waaronder vele avondmaalsbekers en schotels, terwijl het rooms-katholieke zilver sterk ondervetegenwoordigd was en nog wel is. Maar sinds kort zijn dankzij de generositeit van de bruikleengeefster de Lely-kandelaren te zien in een speciaal vervaardigde vitrine in de kleine zilverkelder van het museum en hun aanwezigheid vult de lacune, die er bestond op het terrein van rooms-katholiek kerkzilver.

Tentoonstelling

Gelukkig zijn ze nu voorgoed opgesteld in de tot museum verbouwde Kanselarij, maar ze waren al twee maal eerder binnen de muren van het Fries Museum te zien. In 1975 waren zij te gast tijdens de feestelijke presentatie van de herdruk van de zogenaamde Friese Voet, zoals insiders *De merken van Friese goud- en zilversmeden* van Elias Voet jr. uit 1932 noemen. Zij waren bereidwillig afgestaan door de zilveran-

Het tweetal door Johannes van der Lely in 1728 te Leeuwarden vervaardigde penkandelaren. De hoogte van de kandelaren bedraagt 75 centimeter (foto: Fries Museum/Peter Popken)

tiquair A. Beeling uit Leeuwarden, die deze kandelaars sinds hun verwerving in de vijftiger jaren door zijn vader J.P. Beeling zorgvuldig onder zijn beheer hield. Toen in 1989 ter gelegenheid van het afscheid van de directeur van het Fries Museum, dr. C.Boschma een overzichtstentoonstelling georganiseerd werd rond het leven en werk van de zeven zilversmeden met het Lelieteken in Leeuwarden, waren deze kandelaars de belangrijkste voorwerpen van de tentoonstelling en sierden diens tentenolge het affiche alsmede de kapt van de catalogus. Niet alleen waren de kandelaars in die tussenliggende jaren van eigenaar verwisseld - in 1986 kwamen zij in bezit van J.R. Ritman -, ook was inmiddels de opdrachtstusituatie en de allereerste eigenaar bekend. In de periode van meer dan 250 jaar, waarin de Rooms-Katholieke godsdienst officieel verboden was in Friesland en de kerkgebouwen gebruikt werden door de protestanten, werden de missen gehouden in schuilkerken, de zogenaamde staties. Een van die staties binnen Friesland's hoofdstad was de "Kerk van het Klooster" aan de Bontepapensteeg, de Dominicanerstatie. Het is bekend, dat de familie van der Lely tot de parochianen van deze statie hoorde en de heer Beeling veronderstelde, naar later bleek terecht, dat Johannes van der Lely deze kandelaars voor de Dominicanerstatie gemaakt had. Echter, waarom was die vrij onbekende en onbetekenende Sint Yuliana op de voet van de kandelaars aangebracht?

Nicht Geliana

Bij het zoeken naar gegevens omtrent de Van der Lely's tijdens de voorbereidingen van de overzichtstentoonstelling bleek, dat Johannes van der Lely en zijn vrouw twee keer een proces tegen familieleden hebben gevoerd, waarbij de naam Geliana van der Lely een belangrijke rol speelde. Het eerste proces werd gevoerd om de erflaters van zijn oom Gerardus van der Lely, te weten zijn weduwe en zijn twee kinderen Geliana en Ubertus van der Lely, te dwingen een borgstelling na te komen van hun overleden man en vader. Hij won het proces en dit zal de familieverhoudingen zeker niet ten goede zijn gekomen. In 1728 overlijdt Ubertus en Geliana erft haar broers' vermogen en eveneens zijn aandeel in het ouderlijk fortuin. Als Geliana in 1730 sterft, laat zij per testament een aanzienlijk grond- en huizenbezit na aan diverse vrienden en familieleden, waaronder aan haar nichtjes én aan haar neef Johannes van der Lely.

Tijdens haar leven is Geliana kloppe van de derde regel van Sint Dominicus. Klopjes zijn ongehuwde vrouwen of weduwen, die in de wereld een godvruchtig leven leiden. Zij leggen geen geloften van gehoorzaamheid, zuiverheid en armoede af, maar hun dagindeling en levenswijze zijn zo goed als gelijk aan die van kloosterlingen. Johannes van der Lely vecht het testament aan, omdat hij meent dat zij als geprofeste dochter geen goederen mag bezitten en er derhalve ook niet over kan beschikken, met als gevolg, dat de volledige erfenis de familie toekomt. Het Hof van Friesland doet na uitvoerig onderzoek tot aan het Hof van Vlaanderen toe uitspraak en beslist dat een kloppe de vrije beschikking over haar goederen heeft bij leven en ook bij testament. Johannes van der Lely zal alles behalve uit dankbaarheid voor de hem toebedeelde erfenis kandelaars hebben gemaakt met de naamshelike van zijn nichtje Geliana. Bovendien ligt de vervaardiging van de kandelaars, zoals blijkt uit het jaar 1728 van de jaarletter en de inscriptie twee jaar voor haar sterfdatum.

Juliana Keimpes

Intussen kwam bij het onderzoek naar de kandelaars in het *Centraal Archief van de Dominicanen in Nederland* te Nijmegen, het testament van een tweede Geliana naar voren. In het bij dit testament behorende codicil van de in 1726 overleden Juliana Keimpes staat expliciet de opdracht vermeld voor deze penkandelaars. Deze bemiddelde vrouw schonk haar uitgebreide grond- en huizenbezit aan de kerk en gaf haar testator, pastoor Hasselaer 'ofte die kierck van dat Klooster', gedetailleerde aanwijzingen over het aantal missen voor haar zielerust. Ze droeg hem tevens op, om van het goud uit haar bezit een gouden kroontje te laten maken voor het hoofd van het kindeke Jezus, dat versierd moest worden met 'deyementen' ter waarde van 500 Caroliguldens. In die tijd was voor iedereen duidelijk, dat daarmee het kindeke Jezus werd bedoeld op de arm van 'Onze Lieve Vrouwe van Leeuwarden', met andere woorden het Mariabeeld, dat sinds het begin van de zestiende eeuw in de stad vereerd werd vanwege opmerkelijke gebedsverhoringen. Dit houten beeld uit de Gelders-Kleefse school werd gemaakt aan het einde van de vijftiende eeuw en bevindt zich nog heden in de twintigste eeuwse Dominicuskerk in Leeuwarden. Een gouden kroontje voor het hoofdje van Jezus ontbreekt echter.

Detail van de voet van een van de kandelaars met de voorstelling van de heilige Juliana (foto: Fries Museum/Peter Popken)

Tevens bepaalde ze, dat van haar zilver en nog drie honderd Caroli gulden fatsoen of maakloon daarbij - een enorm bedrag aan het begin van de achttiende eeuw - kandelaars gemaakt moesten worden. Beide waren bestemd voor de Dominicanerstatie en de pastoor heeft vrijwel zeker deze opdracht gegund aan een parochielid, de vooraanstaande en zeer getalenteerde zilversmid Johannes van der Lely. Deze vereerde op zijn beurt de donor door haar naamshelike af te beelden op de kandelaars.

Het goud en zilver kwam uit haar eigen bezit, getuige de formulering in het codicil "alle dat goued, dat daer wordt gevonden..." en "dat suilver dat daer wordt gevonden..."

Wat zouden het voor voorwerpen geweest zijn, die de zilversmid moest omsmelten om aan zijn materiaal te komen? Met betrekking tot het goud mogen we aannemen, dat er enkele sieraden en oorijzers gevonden werden in haar persoonlijke bezittingen, waarvan het kleine kroontje kon worden gemaakt. Zo vermeldde haar naamgenoot Geliana van der Lely bij voorbeeld "myne wylen vaders gouden signetring" als een van de te erven voorwerpen in haar testament. Er is geen boedelbeschrijving van Juliana Keimpes, waar we uit op kunnen maken, welke zilveren voorwerpen werden versmolten. De heer Dolk, voormalig archiefambtenaar te Leeuwarden heeft een aantal jaren

geleden in het *Fries Museum Bulletin* (nov. 1992) een artikel geschreven, waarin hij verslag doet van zijn onderzoek naar uit boedelinventarissen bekende voorraden van Leeuwarder zilversmeden. Naast sieraden en oorijzers worden in de zeventiende eeuw vooral bekers, brandewijnbekers, (knotte)kistjes en onderriemen genoemd, maar ook rinkelbellen en poppegoed. In de achttiende eeuw raken de zilveren bekers uit de mode en komt het accent meer te liggen op theebusjes, trekpotjes, suikerlepels en vorken. De gemiddelde brandewijnkom weegt ongeveer ruim 200 gram, een knottedoosje ongeveer 100 gram en een flinke beker zo'n 450 gram. Een theebusje blijft meestal onder de 200 gram. Lepels en poppegoed hebben een zeer gering gewicht. Juliana Keimpes moet wel een kast vol zilver gehad hebben om de ruim drie kilo wegende Lely-kandelaars na haar dood te kunnen laten maken.

Vervreemd

Het is opmerkelijk dat de kerkkandelaars niet mee verhuisd zijn van de Dominicanerstatie via de eerste Dominicuskerk naar de huidige in 1937 voltooide Dominicuskerk bij de Harlingerstraatweg. Hoe is het mogelijk, dat dergelijke in opdracht gemaakte belangrijke objecten niet meer in de tegenwoordige kerkelijke inventaris worden aangetroffen, maar zoals blijkt uit deze recente aankoop uit particulier bezit op een gegeven moment vervreemd moeten zijn? Onder welke omstandigheden heeft dit plaatsgevonden? Is dit nog na te gaan en wanneer is dit gebeurd? De weg terug traceren lukt maar gedeeltelijk en fragmentarisch: van de particuliere collectie van Ritman naar de handelaar in antiek, die ze op zijn beurt aan het begin van de jaren zestig verworven heeft bij het veilinghuis Brand. Daarvoor werden ze in Engeland geveild door Sotheby's in een niet precies aan te geven jaar onder een beschrijving van 'Italiaans'. Engeland, daar komen ze dus waarschijnlijk vandaan en het is niet eens zo vreemd voor Fries zilver, om daar na eeuwen weer op te duiken. Er is namelijk nogal wat verkocht in de negentiende eeuw als gevolg van de grote landbouwcrisis. Verder terug komen lukt niet, omdat mededelingen hieromtrent gebrekkig zijn en elkaar tegen spreken.

Inventarisatie

Tijdens de voorbereiding van de Dominicusdag vorig jaar oktober is

door het organiserend comité geprobeerd zoveel mogelijk voorwerpen en feiten naar boven te halen, die een goed beeld konden geven van de aanwezigheid van de Dominicanen in Leeuwarden. Een zeer interessant document in dit verband is het 'Staatboek van de Inventarissen der Kerke- en Armegoederen van de Rooms Catholijke Gemeenten te Leeuwarden opgemaakt ingevolge Resolutie van de Staten van Friesland, d.d. 16 maart 1776, waarbij aan die Gemeenten het bezit van vaste goederen op eigen naam was toegestaan'. Hierin wordt verslag gedaan van de volledige inventarisatie van de goederen van de verschillende staties in de stad, die uitgevoerd werd tussen 1776 en 1799. Die inventarisatie is zeer uitvoerig: onroerende zowel als roerende goederen. Daaronder worden naast koper, tin, meubilair, ijzerwerk of de inhoud van de linnenkast uiteraard de kerkelijke gewaden, de schilderijen en het zilver en goud opgesomd. Jammer genoeg wordt nergens de naam van een schilder of zilversmid genoemd. Onder de Kerk-Goederen van de Dominicanerstatie, opgemaakt in 1777, staat een lange opsomming van het bezit aan zilver en goud. De lijst begint gelijk met zes kandelaars: "2. Groote Silvere Kandelaars groote Keur Zwaar 6 Lb 20 Lood" "2. Middelmattige dito (zonder keur) 3 Lb 10 Lood" "2. de Kleinste dito (zonder keur) 7 LB"

Zijn deze grote zilveren kandelaars de Lely-kandelaars uit 1728? Nauwkeurige vergelijking tussen het huidige gewicht van de kandelaars (minus de later toegevoegde houten klos in de voet en de nieuwe schroef) en tussen het vermelde gewicht (de oude maten omgerekend in grammen) levert een verschil op van slechts 67 gram. Dit verschil op ruim drie kilo zilver kan veroorzaakt zijn door andere meetapparatuur of door een verschil in gewicht tussen de oude verbindingspennen en de latere, vernieuwde pennen, die vastgesoldeerd zijn aan de bobèche van de kandelaars. In combinatie met de drie maal aangebrachte grote keur en de relatief grote hoogte van de Lely-kandelaars kunnen we gerust aannemen, dat ze in 1777 nog fysiek in de Dominicanerstatie aanwezig waren.

Te gelde gemaakt

En het kroontje, dat nooit gevonden is? Heeft dit werkelijk bestaan? Op dezelfde inventarislijst worden een "Gouden kroontje met eenige Steentjes zwaar 37 Engels" (±56 gr.) en

een "Zilver vergulde Kroon Circa 10 Lood" (± 150 gr.) onder elkaar genoemd. Mogelijk zijn dit de kronen voor moeder Maria en haar kind, waaronder het kroontje met deymanten of steentjes van Juliana Keimpes. Beide zijn verloren gegaan, want de kroon, die Maria nu draagt is gemaakt rond 1940! Latere inventarissen van het kerkelijk (kunst)bezit zijn niet aanwezig in Leeuwarden, maar gelukkig wel in het Archief van de Dominicanen in Nijmegen. Jammer genoeg staat er zowel in de in het Latijn opgestelde lijst door Pastoor Goossens uit 1855 als in de inventaris van de kerkgoederen uit 1857 geen enkele kerkkandelaar meer! De Lely-kandelaars zijn dus tussen 1777 en 1855 uit de Dominicanerstatie verdwenen. Nauwkeurige bestudering en vergelijking van de lijst van 1777 met die van driekwart eeuw later wijst uit dat er nog veel meer zilveren voorwerpen ontbraken in de Dominicuskerk, die nog wel aanwezig waren in de statie. Enig bewijsmateriaal is er nog niet, maar misschien kan in de toekomst de veronderstelling gerechtvaardigd worden, dat de ontbrekende zilveren voorwerpen tussen 1777 en 1855 om dringende redenen te gelde zijn gemaakt. Een van die redenen zou de enorme last voor de katholieke armen geweest kunnen zijn, waartoe begin negentiende eeuw op een gegeven moment meer dan 25 % van de parochianen onder gerekend konden worden. Gewijde voorwerpen en voorwerpen, die bij iedere mis een duidelijke functie hebben, zullen minder gemakkelijk zijn verkocht of omgesmolten dan voorwerpen, die ook van tin of koper gemaakt kunnen zijn. Er blijft dus een zwart gat van ruim 75 jaar, maar hoe dan ook zijn de Lely-kandelaars weer terug in stad, zij het niet in de Dominicuskerk. Sint Anthonius zelf moet hier de hand in hebben gehad.

Marlies Stoter

Met dank voor de deskundige hulp en medewerking van de heer J.P. Jorna, lid beheerscommissie van de Dominicuskerk te Leeuwarden, pater W. Bronkhorst O.P. van het Albertinum te Nijmegen en de heren J. Faber en K. Zandberg van het Gemeente-archief te Leeuwarden.

De fictie verduisterd door het feit

Zeeman op de klippen

Volkskrants redactiechef Cultuur en dichter Michaël Zeeman publiceerde onlangs een bundel verhalen (*De verduistering*), waarin een aantal onmiskenbare toespelingen worden gemaakt op feitelijke situaties en personen in Friesland en daarbuiten. Vanwege Zeemans cultuurbeschouwelijke instelling was ik even benieuwd of hij in dat opzicht over Friesland iets te berde zou brengen dat nadere overweging verdiende. Dit bleek niet het geval; wat er aan cultuurnoties in de verhalen is verwerkt, ligt op algemener niveau.

Na deze constatering zou dit stukje niet geschreven zijn, indien ik mij niet zou zijn gaan afvragen wat nu alweer *deze* schrijver van fictie ertoe beweegt, in zijn werk hier en daar in te haken op de niet-fictieve toestanden om hem heen. In de regel doet zo iets een literaire tekst vooral schade; de eigen wetten van het zichzelf schrijvende verhaal worden doorkruist, de hechtheid van het bouwsel wordt aangetast. De enige echt legitieme gevallen van concrete ontleening aan de werkelijkheid die ik mij kan voorstellen zijn die waarbij een gebeurtenis of persoon als rechtstreekse inspiratiebron fungeert, als kristallisatiepunt waar de rest van het verhaal zich verder naar eigen wetten omheen weeft. Ik vermoed dat dit bij sommige verhalen van deze bundel (bijvoorbeeld dat over de antiquaar) wel een beetje het geval is geweest, maar soms lijken verwijzingen te zijn aangewend ter bevrediging van buiten-tekstuele behoeften, van de auteur zelf, of van de te winnen lezer.

Wanneer dan de feitelijke situatie in vergetelheid zal zijn geraakt, zal de fictionele een vergelijkbaar lot beschoren zijn.

Zo kan ik niet echt goed bedenken waarom van de al genoemde antiquaar op bladzijde 114 zonodig plotseling moet worden gezegd dat hij een snor draagt (alle Leeuwarder lezertjes zullen hiermee in hun veronderstelling moeten worden bevredigd). Ook de polemische uithaal op bladzijde 61 naar 'ongeveer' Theo van Gogh levert aan het verhaal echt geen reële bijdrage (aan de maatschappelijke discussie trouwens evenmin). Tevens kan ik mij de boosheid van Zeemans krantecollega Van Bueren wel enigszins voorstellen, waar de rol die de toevallig op hem lijkende filmjournalist te spelen heeft op bladzijde 216 zo platvloers wordt dat alles, ook het verhaal zelf, ter plekke alle ruimte verliest. (Het onschuldigst is eigenlijk nog de keuze van de titel van de bundel, die welhaast als provocatie bedoeld moet zijn,

maar die zover mijn blik strekt *als toespeling* in het hele boek verder geen aanknopingspunten meer vindt.)

Zou deze feit-fictie-problematiek misschien ook tot de 'kolossale filosofische kwesties' moeten worden gerekend waar een der personages het op bladzijde 169 over heeft? Volgens mij ligt het eenvoudiger, en ik parafraseer liever wat dezelfde persoon een bladzijde eerder al had bedacht, namelijk dat dergelijke vermengingen 'knap vervelend' zijn hoewel ze tegelijk ook wel 'intrigeren'. Maar dat laatste dan niet om redenen van literatuur voor wie zich niet, maar om redenen van gossip voor wie zich wel verveelt. Het feit dat de meeste voor mij herkenbare situaties en personen niet lelijk, maar eerder neutraal of sympathiserend worden 'beschreven', doet aan deze bezwaren natuurlijk weinig af. Alles bij elkaar zijn de resulterende teksten op enkele fragmenten na als fictie niet erg sterk geworden, en als realiteitsbeschrijving niet erg zinvol. Bij alle hem ter beschikking staande talenten zou Zeeman toch moeten kiezen tussen feit en fictie. En dan maar liever voor het feit?

In elk geval nooit meer voor beide tegelijk.

René Kunst

Archeologische Monumentenzorg

Het blokhuis en de middeleeuwen van Stavoren

In deze tweede aflevering van de rubriek *Archeologische Monumentenzorg* staat een voormalig voetbalterrein in Stavoren centraal. Het terrein staat archeologisch in de actualiteit vanwege de vermeende aanwezigheid in de ondergrond van restanten van het oude blokhuis. Zowel de aanloop tot, als de uitvoering van - en de eerste reacties op - het veldwerk verduidelijken de situatie waarin het Friese bodemarchief momenteel verkeert en ook welke onderzoeksmogelijkheden voor een archeologisch (en historisch) terrein vruchtbaar zijn.

Ten zuiden van de haven van Stavoren bevindt zich een grasveld dat tot voor kort als voetbalterrein in gebruik was. Het voormalige QVC-terrein wordt aan

de westzijde begrensd door een verbreed dijklichaam en aan de zuid- en oostzijde door de bebouwing van het hedendaagse stadje. De gemeente

Nijefurd is van plan op het terrein recreatiewoningen te bouwen. In de dagbladen is sprake van 60 à 70 'hanzehuisjes', waaruit mag worden afgeleid dat het nieuwbouwplan knipoogt naar het verleden van Stavoren. Het is ironisch of zo men wil cynisch dat dergelijke nieuwbouw is gepland op een plek waar nog ongestoorde resten van het oude Stavoren in de ondergrond aanwezig zijn. Blijkbaar was men ten gemeentehuize niet op de hoogte van de archeologische waarde van het terrein. Toch wisten zowel inwoners van

Fig. 1. Het blokhuis en een klein deel van Stavoren volgens de atlas van Braun & Hogenberg (Eerste editie 1580).

Stavoren als archeologen dat het hier gaat om waardevolle historische grond. Op deze plaats bevond zich namelijk een zestiende-eeuws blokhuis (fort) en mogelijk ook een deel van het middeleeuwse Stavoren. Reden voor provinciaal-archeoloog Jurjen Bos om de gemeente te adviseren RAAP Noord-Nederland een waarderend onderzoek te laten uitvoeren. Uiteindelijk onderzocht het *Regionaal Archeologisch Archiverings Project Noord-Nederland* (RAAP) het terrein in opdracht van de provincie Friesland. Het deed zulks mede op verzoek van de gemeente Nijefurd, die het grootste deel van het onderzoek financierde. Voor de goede orde moet vermeld worden dat het onderzoek van RAAP slechts van beperkte omvang kon zijn (De Langen et.al., 1995).

Het blokhuis

Het blokhuis van Stavoren is in 1522 gebouwd en staat afgebeeld op de kaart die Jacob van Deventer in de zestiende eeuw van Stavoren maakte. Op deze kaart, die de situatie van circa 1560 weergeeft (Schroor, 1992), is te zien dat het blokhuis in het noordwesten van de stad lag. Volgens Van Deventer bestond de versterking uit een vierkante aarden wal met vier halfronde, stenen hoektorens. Om het blokhuis liep een brede gracht. De ingang tot het blokhuis bevond zich aan de oostzijde en was te bereiken via een brug. Binnen de versterking bevonden zich enkele gebouwen, waarvan sommige uit steen waren opgetrokken. De atlas van Braun en

Hogenberg (1ste editie 1580) toont hetzelfde beeld (fig. 1). Hoewel het blokhuis in februari 1580 werd ontmanteld, werd het reeds in het najaar van 1580 zo goed mogelijk hersteld. In 1581 echter werd het blokhuis aan de stadszijden definitief gesloopt. De zuidoostelijke hoektoren, het zuiddeel van de wal en meer dan de helft van de oostwal verdwenen. De gracht langs deze delen werd gedempt, terwijl het restant van de omwalling samen met de resterende hoektorens werd opgenomen in de nieuwe verdedigingswerken van de stad. Deze situatie is op de kaart van Nicolaas Geelkercken uit 1616 te zien. Deze kaart geeft bovendien aan dat binnen het blokhuis en ook ter plaatse van het gedempte zuiddeel van de gracht deels nieuwe en burgerlijke gebouwen zijn opgetrokken. Vóór 1724 moet eveneens de noordoostelijke hoektoren zijn afgebroken, want op een opmeting van dat jaar is deze toren afwezig. Een kaart uit 1811 laat zien dat dan alle torens zijn verdwenen net als de meeste woonhuizen op het terrein. Deze situatie wordt ook weergegeven op de kadastrale kaart van 1832. Op de plaats van het blokhuis, nu bolwerk genaamd, staat zelfs in het geheel geen bebouwing meer, alleen ter plaatse van het zuiddeel van de voormalige blokhuisgracht staan nog twee huisjes. In de tegenwoordige tijd is de blokhuisgracht volledig gedempt en rest ter plaatse van het oude voetbalterrein geen spoor meer van de vroegere omwalling.

Archiefwerk en metingen

Ter voorbereiding van het veldwerk werd enig archiefwerk verricht. Dankzij de kadastrale opnamen van 1832 bleek het mogelijk de precieze plaats te bepalen van het noordelijke deel van de blokhuisgracht. Vervolgens was het mogelijk om, zij het met een grote mate van onnauwkeurigheid, de schets van Van Deventer op de huidige topografische situatie te projecteren (Fig. 2). Deze projectie bevestigt wat men op grond van historische kaarten reeds kon vermoeden, namelijk dat binnen het onderzoeksterrein slechts een deel van het voormalige blokhuis liggen kan. Het betreft de resten van het noord- en oostdeel van de wal en het grootste deel van het binnenterrein. De resten van het westdeel van de wal en de bijbehorende halfronde hoektorens liggen, voorzover nog aanwezig, onder de huidige dijk. De fundamente van de zuidoostelijke hoektoren en het zuiddeel van de wal kunnen waarschijnlijk slechts voor een

deel binnen het terrein aanwezig zijn. Door middel van nauwkeurige hoogtemetingen werd de rand van de voormalige gracht langs de noord- en noordoostzijde van het blokhuis in het veld gelokaliseerd. Vervolgens is nagevraagd het gehele voormalige voetbalterrein onderworpen aan een weerstandsmeting. De bewerkte *grijswaardenkaart* die het resultaat is van de metingen, toont aan de noordzijde een enkele en aan de oostzijde van het terrein een dubbele donkere baan. De hoge weerstandswaarde en de duidelijke vorm van de banen doen veronderstellen dat de banen verband houden met de aanwezigheid van muren dan wel puinsporen. De baan aan de noordzijde loopt langs de noordzijde van de omwalling zoals die tot in de 19de eeuw bestond, en hoeft daarom niet per se in relatie te staan met het oudere blokhuis. De dubbele baan daarentegen strekt zich verder naar het zuiden uit dan de stadsomwalling. Getuige de overlap met de schets van Van Deventer (fig. 2) is het verantwoord om deze dubbele baan met het blokhuis in verband te brengen. Bovendien springt ter hoogte van de ingang zoals deze door Van Deventer aangegeven wordt, een vierkant iets terug, hetgeen mogelijk wijst op de aanwezigheid van resten van het poortgebouw. De voormalige toren in de noordoost-hoek is niet zichtbaar op de grijswaardenkaart. In de zuidoost-hoek vervaagt de baan ter plaatse van de buitenste muur tot een wazig geheel. Mogelijk betekent dit dat de muur hier is uitgebroken. De west- en zuidgrens van het onderzoeksgebied laten geen sporen zien van muurwerk, hetgeen overeenkomst met de veronderstelling dat een deel van het voormalige blokhuis buiten het onderzoeksgebied ligt. Het booronderzoek toonde aan dat de banen die verband kunnen houden met het blokhuis, inderdaad door muren en puinbanen veroorzaakt worden.

Middeleeuws Stavoren

Het terrein ligt ten noorden van de bewoning aan de westzijde van de Voordelft. Aangenomen wordt dat Stavoren zich langs dit water heeft ontwikkeld. Het Stavoren aan de Voordelft is minimaal twaalfde-eeuws. Een oudere component is niet uitgesloten, al gaat men er van uit dat het historisch bekende vroeg-middeleeuwse Stavoren verspoeld is. De Voordelft buigt even ten zuiden van het onderzoeksterrein met een scherpe hoek naar het oosten af. Deze hoek lijkt secundair. Niet uitgesloten mag wor-

den dat de Voordelft in het verleden een ander tracé heeft gevolgd en bijvoorbeeld langs of zelfs over het onderzoeksterrein liep. Dit betekent dat het twaalfde-eeuwse Stavoren zich tot op het onderzoeksterrein kan hebben uitgestrekt.

De resultaten van het booronderzoek lijken dit vermoeden te bevestigen. Op een deel van het terrein werd namelijk een gelaagd/geband venig kleipakket, dan wel kleiig veenpakket aangeboord, dat een aantal malen gemengd bleek te zijn met aanzienlijke hoeveelheden houtsnippers. Dit pakket is waarschijnlijk een middeleeuwse ophogingslaag. De laag vertoont qua samenstelling en mogelijk ook qua datering in ieder geval sterke overeenkomsten met het ophogingspakket dat in 1963 en 1964 tijdens de opgraving aan de zuidzijde van Stavoren aangetroffen is (Sarfati, 1973). De laag die het pakket met de houtsnippers afdekt, heeft een opbouw die op een langere en meer geleidelijke ontwikkeling lijkt te duiden. Het betreft een plaatselijk licht zandige, humeuze en gelaagde klei, die gemengd is met licht getinte kleibrokken. Bovendien bevatte de laag houtskool, brokken verbrande klei en fragmenten kogelpot aardewerk. Waarschijnlijk betreft het een middeleeuwse bewoningslaag. Deze laag wordt afgedekt door resten uit de periode van het blokhuis en erna.

Eerste reacties

Inwoners van Stavoren gaven als eerste hun reactie op het onderzoek. Het bleek dat het blokhuis behalve in de bodem ook in de herinnering voortleefde. De bedenking die sommigen hadden met betrekking tot de nieuwbouwplannen, had hun waardering voor de archeologische resten bepaald niet verminderd. Tal van gegevens kwamen tijdens de gesprekken aan het licht. Zo zouden ooit tijdens drainagewerkzaamheden muurresten aan het licht gekomen zijn; informatie die eens te meer illustreert hoe belangrijk het is om tijdens de uitvoering van waarderend archeologisch veldwerk met omwonenden van gedachten te wisselen. Mede dankzij deze informatie kon een bepaald patroon op de weerstandsk kaart met de drainagewerken in verband worden gebracht. Volgens sommigen zouden ook in het huidige dijklichaam nog resten van het blokhuis aanwezig zijn, maar deze tip kon tijdens het veldwerk niet worden nagetrokken. Wel kon worden bevestigd dat nog tot in het begin van deze eeuw op het onderzoeksterrein een poel aanwezig was. Op de weerstands-

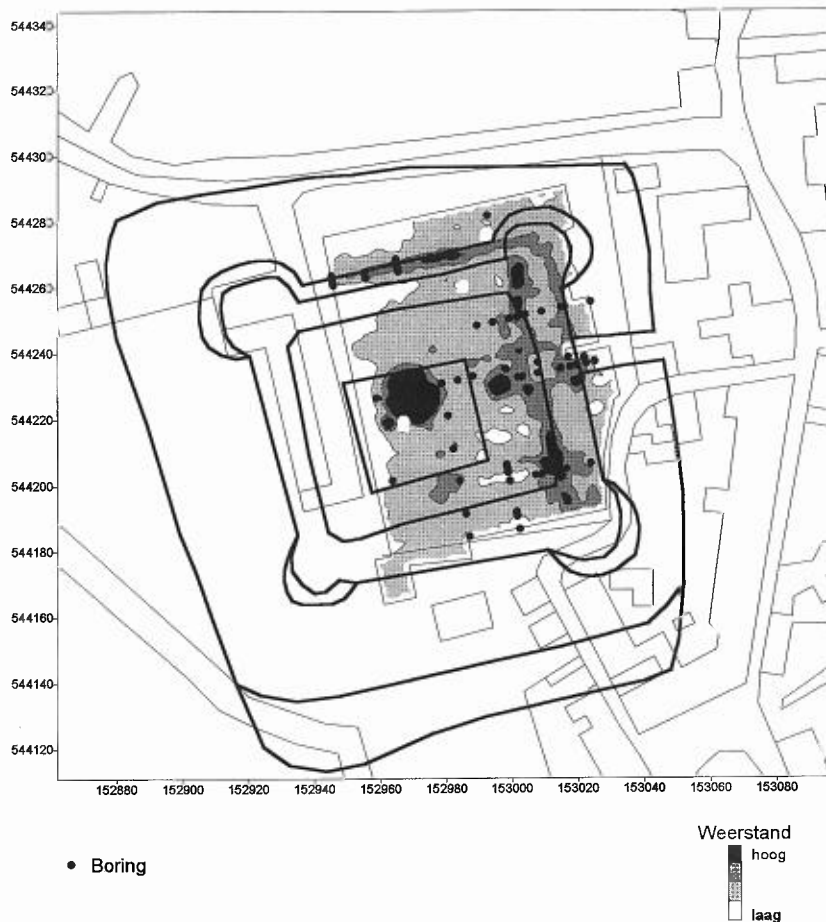

Fig. 2. Bewerkte grijswaardenkaart van de weerstandsmeting met boorpunten en schets van het omgrachte blokhuis volgens Van Deventer, geprojecteerd op de (huidige) topografische situatie.

kaart laat deze poel zich goed herkennen: de zandvulling komt als een grote en duidelijke zwarte vlek naar voren. Historici van de *Fryske Akademy* wezen erop dat deze poel ook te zien is op een luchtfoto die vóór het jaar 1931 is genomen, mogelijk in 1921 genomen moet zijn (zie omslagfoto - red.). Zowel het *Friesch Dagblad* als de *Leeuwarder Courant* schonken ruim aandacht aan de onderzoeksresultaten. Vooral eerstgenoemde krant hield angstvallig de vinger aan de pols. 'De gemeente Nijefurd is nog niet door drongen van de hoge archeologische waarde van het voormalige QVC-terrein', schreef het FD op 21 augustus, vlak nadat de krant Nijefurd om een reactie had gevraagd op het RAAP-rapport, dat toen nog in concept-vorm bij de gemeente op tafel lag. Er bleek enige verwarring te zijn ontstaan omtrent de precieze uitkomst van het onderzoek. Dit had, als altijd, te maken met zowel de toegepaste archeologische onderzoeksmethoden als de aard van het onderzochte terrein. Twee dagen veldwerk (10 en 11 juli) zonder graafwerk, kon nooit meer

opleveren dan een steekproef en dus zeker geen antwoord op elke vraag. Dit is een dilemma bij de meeste vormen van non-destructief vooronderzoek. Alleen een opgraving verschaft zekerheid omtrent de staat en aard van de archeologische resten. Bovendien gaat het om archeologische resten die voor de buitenstaander niet interessant of moeilijk toegankelijk zijn. Het gaat immers (voorlopig althans) om niet meer dan muurresten, puinbanen en middeleeuwse bodemlagen. Toch is het voor een archeoloog zonneklaar dat we hier met een belangrijk terrein te maken hebben. De eerste politieke reactie leert dus vooral dat een archeologisch rapport mondelinge toelichting behoeft. In een gesprek met de gemeente konden de misverstanden overigens eenvoudig uit de wereld geholpen worden.

Kanttekeningen

Een volgende reactie kwam van Meindert Schroor, die momenteel in opdracht van de *Ottema-Kingmastichting*, de *Boersma-Ademastichting* en het *Ryksargyf* bezig is met het uitwerken

van kaartmateriaal, dat onlangs in het *Sächsisches Hauptstaatsarchiv* te Dresden is aangetroffen. Hij wist te melden dat de veronderstelling van Schotanus (1664) dat het blokhuis op dezelfde plaats een voorganger heeft gehad, waarschijnlijk onjuist is. Op een der beide kaarten van Stavoren uit circa 1572 is namelijk duidelijk te zien dat een ander, waarschijnlijk ouder fort ('castel vecchio') tegenover het blokhuis aan de noordzijde van de haven heeft gelegen.

Barteld de Vries, werkzaam op het *Ryksargyf* te Leeuwarden wees op het bestaan van twee rekeningen die in opdracht van de Rekenkamer van Holland in 1523 en 1525 zijn opgemaakt door Jan van der Eycke en die betrekking hebben op de bouw van het blokhuis, respectievelijk de bouw van de poort van het blokhuis (RAF - Rentmeestersrekening nr. 54). In de rekeningen is te lezen welk materiaal voor de bouw is aangewend. Zo worden baksteen, hardsteen, kalk, tegels, hout, spijkers en ijzerwerk genoemd. Uit de tekst blijkt bovendien dat het benodigde zand per schip is aangevoerd, dat de graafwerkzaamheden in de week van 30 maart 1522 zijn begonnen en dat bij de constructie van de wallen zoden zijn gebruikt. Het poortgebouw blijkt pas in tweede instantie te zijn voltooid: van 27 augustus tot 22 oktober 1524 was men nog druk aan het metselen. Volgens De Vries verdienen de rekeningen nadere studie. Zoals gezegd is op historische kaarten te zien hoe na de gedeeltelijke sloop van het blokhuis op het terrein woonhuizen verrezen. Tijdens het booronderzoek werden de resten ervan aangetroffen. Barteld de Vries kon ook op dit punt het onderzoek aanvullen door aan de hand van kadastragegevens, belastingkohieren en koopakten deze bewoning in hoofdlijnen te reconstrueren.

Interdisciplinair onderzoek

Naar aanleiding van de constatering dat in de ondergrond nog resten van zowel het blokhuis als middeleeuws Stavoren aanwezig zijn, kan worden geconcludeerd dat het onderzochte terrein archeologisch waardevol is. Eigenlijk verdient het te worden beschermd tegen elke vorm van verstoring, een standpunt dat aansluitend op het onderzoek ook door de *Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (ROB) is ingenomen (Sarfatij, 1995). Helaas staat het terrein niet op de Monumentenkaart die in 1984 door de ROB en de provincie Friesland is samengesteld. Gezien het feit dat de

gemeentelijke plannen al in een gevorderd stadium verkeren, lijkt een monumentale toekomst voor het terrein uitgesloten. Het komt er eigenlijk op neer dat we allang blij mogen zijn met het feit dat de korte verkenning die RAAP heeft uitgevoerd, in 1996 zal worden opgevolgd door een verkennende wetenschappelijke opgraving en dat ook deze opgraving door de gemeente en de provincie Friesland financieel zal worden ondersteund. Een en ander leert dat de Monumentenkaart op korte termijn moet worden bijgewerkt en dat de Friese gemeenten in de toekomst beter dienen te worden voorgelicht over de ligging en waarde van hun bodemarchief.

Bovenal echter leert het onderzoek te Stavoren hoezeer de studie van met name middeleeuwse en vroeg-modernere terreinen gebaat is bij een interdisciplinaire samenwerking. De wens om de mogelijkheden van een dergelijke aanpak te verruimen en samenwerking tussen verschillende specialisten te stimuleren, vormt een belangrijke impuls tot de organisatie van de tentoonstelling *'Verborgten verleden belicht'*. Op deze tentoonstelling, die een introductie wil zijn tot het historische en archeologische archief van Friesland en die elders in deze aflevering van *Fryslân* wordt toegelicht, worden de resultaten van recent interdisciplinair onderzoek getoond aan de hand van twaalf afzonderlijke terreinen. Het hoeft na bovenstaand verslag geen verwondering meer te wekken dat zich onder dit twaalfstal ook een voormalig voetbalterrein bevindt.

Gilles J. de Langen

Literatuur

- Langen, G.J. de, P.J. Orbons, T.M. Perger en M.H. Wispelwey, - **Stavoren, Gemeente Nijefurd. Archeologisch vooronderzoek naar het voormalige blokhuis** (RAAP-rapport 129). Amsterdam, 1995.
- Sarfatij, H. - 'Digging in Dutch Towns: Twenty-Five Years of Research by the ROB in Medieval Town Centres' **Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek** 23, pp. 391-403.
- Sarfatij, H. - 'Stavoren, opgraven of niet?' **Friesch Dagblad** 30 oktober 1995
- Schotanus, C., - **Beschrijvinge van de Heerlyckheyt van Frieslandt**. Franeker, 1664.
- Schroor, M. - 'Kaartbeschrijvingen' in: Koeman, C. & J.C. Visser, **De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, Map 4 Nederland: Friesland**. Landsmeer/Alphen aan den Rijn, 1992

Fig. 3. In 1580 werd een zilveren gedenkpenning geslagen ter gelegenheid van de slechting van de drie blokhuizen. Met letters en data (L.1.H.5.ST.18.F) worden de dagen in februari van dat jaar aangeduid waarop de blokhuizen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren in handen vielen van de Staten. Een daad, die blijkens het randschrift, luidende *PRINCIPIU RECUPERATAE LIBERTATIS FRI*, symbolisch werd geacht voor het begin van de herwonnen Friese vrijheid (coll. Fries Museum)

It romtlik byld en de romtlike ûntjouwing fan de Fryske âlve stêden aanst te boek

Yn de rin fan 1996 sil yn de rige 'Histoaryske plattegrûnen fan Nederlânske stêden' it earste diel fan twa oer de 'Âlve stêden fan Fryslân' ferskine. Dy publikaasje befettet foar eltse stêd werprintingen fan âlde kaarten mei stedsplattegrûnen, dy't útjûn binne yn it tiidrek dat rint fan healwei de sechstjinde ieu oant de ein fan 'e njoggentjinde ieu, mei dêrby wiidweidige, yllustrearre teksten oer de skiednis en de romtlike ûntjouwing fan de stêd.

Yn de earste ôflevering binne Dokkum, Harns, Hylpen, Starum en Warkum opnommen. De oare seis stêden sille te finen wêze yn diel twa dat yn de kommende jierren ferskynt. De publikaasje wurdt útjûn troch de *Stichting Historische Stadsplattegronden* te Lisse, yn gearwurking mei de *Fryske Akademy* te Ljouwert en útjouwerij *Canaletto* te Alphen aan den Rijn. De útjefte fan de Fryske stedsplattegrûnen hat as ekstra dat de tekstparten yn it Frysk en yn it Nederlânsk opnommen wurde.

Ynlieding

Underskate auteurs hawwe in bydrage leverre oan dizze publikaasje. De romtlike ûntjouwing en it romtlik byld fan de earste fiif stêden is wat Dokkum oangiet beskreaun troch G.I.W. Dragt, foar Harns troch G.P. Karstkael, foar Hylpen troch G. Blom en oangeande Starum en Warkum troch B. van Haersma Buma. It foarste haadstik fan it boek is in algemiene histoaryske ynlieding op de Fryske âlve stêden, skreaun troch M. Schroor. Yn dy ynlieding komme ek de oare seis, net yn dit diel behannele stêden oan bar, omt it stêd-wurden en de ûntjouwing fan elk fan de âlve net los fan inoar sjoen wurde kinne. It opmerklike fan dit

haadstik is dat der einlings ris in kear skreaun wurdt oer de skiednis fan de âlve stêden, in begryp dat yn Fryslân, mar ek fier oer de provinsjegrinzen hinne sa bekend is.

Ut de algemiene ynlieding en de bydragen oer elk fan de stêden kin opmakke wurde dat der wat de iere skiednis fan de Fryske stêden oanbelanget noch in soad fragen lizze. Stedshistoarysk is der yn Fryslân noch wol wurk te dwaan. Ofsjoen fan guon ûnwissichheden oer it iere begjin slagje de skriuwers der yn om in helder byld te sketsen fan wat der yn de stêden bard is en op hokker wize hja har swetten letterlik útlein hawwe. Oan de hân fan de stedsplattegrûnen, dy't yn de rin fan likernôch trije ieuwen tekene en printe binne kin de ûntjouwing fan de stêden folge wurde. De betiidste plattegrûnen binne dy fan Jacob van Deventer, tekene om 1565 hinne. As lêsten wurde yn dizze publikaasje plattegrûnen behannele dy't om 1870 hinne ferskynd binne. Nei dy tiid begûn foar mannich stêd de perioade fan grutte feroarings wat de útbou bûten de âlde wâlen en grêften oanbelanget. Yn de beskriuwingen binne dy feroarings út de lêste ieu yn in pear grutte halen meinommen. De teksten binne rynsk yllustrearre mei kaartfrag-

minten en plattegrûnen dy't net yn 'e beneaming kamen foar folsleine faksimile-werprinting yn dizze publikaasje.

Werprinte plattegrûnen

Dit earste diel mei fiif fan de âlve Fryske stêden befettet 31 werprintingen fan âlde stedsplattegrûnen; in part dêrfan yn kleur. Yn it ferline binne der fan elke stêd net likefolle kaarten makke. Ek is eltse earder ferskynde kaart net like nijsgjirrich om no as faksimile op te nimmen, omdat guon útjouwers der in hantsje fan hiene en kopiearje earder ferskynde kaarten fan oare kartografen, yn in net of amper bywurke foarm. Fan Dokkum wurde sân âlde plattegrûnen opnommen, fan Harns njoggen, fan Hylpen fjouwer, fan Starum sân en fan Warkum fjouwer. Foar alle stêden is boppedat noch in plattegrûn fan tige resinte datum opnommen, sadat men paadwiis wurde kin op de âldere kaarten.

Yn dizze publikaasje fynt men ek in histoaryske bibliografy fan de opnommen stêden. Dêr wurde stêd foar stêd, yn tiidsoarder, de ferskynde kaarten neamd en mei harren bysûnderheden sekuer beskreaun. Dêrby is ek soarch bestege oan it neamen fan ûntwerpers, graveurs en útjouwers fan de plattegrûnen. Hieltyd binne de kolleksje yn de oanbelangjende stêd en de wichtichste kolleksjes yn Fryslân en yn Nederlân neamd, dêr't de orizjinelen bewarre wurde. De kartobibliografy is fersoarge troch P.J. de Rijke. Yn in apart haadstik is in oersjoch jûn fan de printe kaarten en plattegrûnen dy't yn de sechstjinde oant en mei de njoggentjinde ieu ferskynd binne. Tagelyk is in koarte beskriuwing opnommen fan de kaartmakers, dy't yn de rin fan 'e ieuwen de no noch altyd sa wurdearre kartografyske produkten makke hawwe.

Al mei al foarmet dizze útjefte, ûnder redaksje fan D. de Vries, konservator fan de Bodel Nijenhuis kaartkolleksje fan de *Universiteitsbibliteek* yn Leiden en ûnderskreaune, geograaf by de *Fryske Akademy*, mei syn teksten en benammen ek syn kaarten in oanwinst foar de boekelist oer de Fryske âlve stêden.

Jacob van der Vaart

Hylpen op in kaart fan Christiaan Schotanus út 1664. It is ien fan de kaarten dy't yn de útjefte fan de stedsplattegrûnen te finen is.

Undersyk nei de ynwenners fan Ljouwert yn 'e santjinde ieu

Wiidweidige en detaillearre listen fan al it replike en ûnreplike goed fan folslein ûnbekende minsken lykje no net daalks in ûnderwerp om jin fierder yn te ferdjipjen. Mar as dy boelynventarisaasjes trije, fjouwer ieuwen âld binne, wurdt dat oars. Dan docht bliken dat sa'n ynventarisaasje gjin deade boel is, mar in tige nijsgjirrich byld jout fan it deistich libben fan eartiids, ek fan dat fan gewoane minsken, en wichtige ynformaasje jaan kin oer ekonomyske en (keunst)histoaryske ûntjouwings.

Boelynventarissen kinne bygelyks in andert jaan op de fraach wannear't it foar 'modale' húshâldings gewoan wie om in klok yn hûs te hawwen, of yn hoefier't gewoane minsken yn 'e 'Gouden Ieu' skilderijen oan it lewant hingjen hiene. Ornaris binne soksoarte fragen mar min te beânderjen want gewoane dingen waarden meastentiids net opskreaun, en sadwaande is der yn argiven fierders net in soad oer te finen.

'Taal der dingen'

De systematyske stúdzje fan it deistich libben oan 'e hân fan boelynventarisaasjes is pas goed op gong kaam troch de publikaasjes fan Wijsenbeek-Olthuis, dy't yn 1987 in boek skreau oer it besit fan earm en ryk yn Delft yn 'e achttjinde ieu, en dat fan Schuurman út 1989 oer de 'taal der dingen' op it njoggentjinde-ieske plattelân. Krekt yn dy snuorje ferskynde fan de Amerikaanske histoarikus Simon Schama *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, mei as haadtema it troch de kalvinistyske moraal ynjûne ûnbehagen fan 'e Nederlanners oer de rykdom dy't harren sa ynienen tafallen wie, in rykdom ûnder oaren ôf te lêzen oan it besit en de konsumpsje fan lúkse guod. Schama krige fan Nederlânske histoarisi in soad krityk te fernearen. Syn boek waard wol in "rareitenkabinet" neamd; it soe fierstente ympresjonistysk wêze, mei te min each foar lokale, sosjale en religieuze ferskillen binnen de Republyk. Oan 'e oare kant waard tajûn dat Nederlânske histoarisi it eins net oandoare of der net oan takomme om sels in brede syn-teze te skriuwen. Mar om it unike fan de kultuer fan de Republyk yn 'e santjinde ieu goed ta utering komme te litten, soene earst in tal "djipte-ûndersiken" útfierd wurde moatte.

Goed foarsjoen

Sa waard it boek fan Schama min ofte mear de oanlieding ta in breed ûnder-

syksprogramma oer de *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw*, mei in fyftjin ûndersyksfoarstellingen. Fansels waard dêrby ek omtinken frege foar it ûndersyk nei de materiële kultuer fan ryk en earm, nei boelynventarissen dus, in ûndersyksmêd dêr't troch de nisneamde publikaasjes fan Wijsenbeek-Olthuis en Schuurman

It Ljouwerter Skavernek yn it begjin fan 'e sântjinde ieu, neffens in rekonstruksjetekening fan Hans van der Horst út syn 'Album Leeuwarden 1600'.

gâns fan ferwachte wurdt. Sa steane der twa ûndersiken nei boelynventarissen op it programma: 'De inwoners van een grote Hollandse stad' en - omt ek de gewesten bûten Hollân omtinken krije moatte - 'De inwoners van Leeuwarden'. Dat de Fryske haadstêd foar kar naam waard, hat in praktyske eftergrûn. Op it Ljouwerter gemeenteargyf wurde folsleine searjes fan saneamde *Inventarisatieboeken* (oer de jierren 1550-1790) en *Aestimatieboeken* (1561-1707) bewarre. Hjiryn waarden de boelynventarissen ynskreaun, dy't fanwege it gerjocht fan de stêd opmakke waarden troch de stedssiktaris of ien fan syn klerken, ornaris foar minderjierrige erven. Foar de santjinde

ieu binne der likernôch 2850 fan dizze boelbeskriuwings opmakke; in tredde part mei in taksaasje fan alles wat der yn en by it hûs fan de ferstoarne oantroffen waard. Mei dy rige boelynventarissen is Ljouwert, dat oan it begjin fan 'e santjinde ieu likernôch 12.000 en oan de ein fan de ieu 15.000 ynwenners hie, tige goed foarsjoen. Foar Haarlim bygelyks, dêr't yn 'e santjinde ieu op syn minst 40.000 minsken wennen, binne foar dat tiidrek omende-by 1500 boelynventarissen opmakke. Wijsenbeek-Olthuis basearre har ûndersyk foar Delft op sa'n 1500 boelynventarissen, en dat foar in stêd fan 14 oant 15.000 ynwenners. Dat de Ljouwerter boelbeskriuwings tige nijsgjirrich materiaal befetsje, hat oars al bliken dien út de artikels dy't W. Dolk sa út en troch yn it eardere *Fries Museum Bulletin* oer beskate ynventarissen publisearre hat. Mei yngong fan 1 jannewaris 1996 is it ûndersyk fan de Ljouwerter boelynventarissen tabetroud oan drs. Harm Nijboer fan Amsterdam, dy't okkerdeis yn de *Leeuwarder Historische Reeks* publisearre hat oer de sosiaal-ekonomyske skiednis fan Ljouwert, en no as "ûyo" (*ûndersiker yn oplieding*) in oanstelling krigen hat om yn fjouwer jier in dissertaasje te skriuwen. It oare "Fryske" ûndersyksprojekt dat yn itselde ramt útfierd wurde sil, dat oer it steedhâlderlik hof yn Ljouwert, moat noch úteinsette.

Hotso Spanninga

A.Th. van Deursen en S. Groenveld, **Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw**. Een onderzoeksprogramma. Stichting voor Historisch Onderzoek, 's-Gravenhage 1990. Simon Schama, **Overvloed en Onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw**. Amsterdam 1988.

A.J. Schuurman, **Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant**. Utrecht 1989

Thera Wijsenbeek-Olthuis, **Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)**. Hilversum 1987.

Historische verenigingen in Friesland

Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden

De Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden (SGL) werd gevormd in de loop van 1985, toen het veronderstelde zevenhonderdjarig bestaan van de stad Leeuwarden feestelijk werd herdacht. Om te voorkomen dat alle beschikbare energie uitsluitend voor onderhoudende maar vluchtige evenementen zou worden aangewend, besloten Hotso Spanninga, Meindert Schroor, Paul Kok, Jan van der Woude en nog zes of zeven andere onderzoekers, om samen met ondergetekende een werkgroep op te richten waar het lokaalhistorisch onderzoek ook voor de komende jaren een vaste basis in zou kunnen vinden. Het doel van de oprichting werd geformuleerd als het 'stimuleren en coördineren van het Leeuwarder historisch onderzoek', dat voordien natuurlijk wel werk van belang had opgeleverd, maar waarvoor de anderhalve eeuw oude Geschiedkundige Beschrijving van W. Eekhoff toch nog steeds het lichtbaken bij uitstek was. Derhalve moest de op te richten werkgroep geen historisch luistergezelschap worden, maar een actief discussieforum, bovendien onbelast door moeizaam competentiegeschil. Er werd dan ook al spoedig besloten om geen formele aansluiting te zoeken bij bestaande instituties. *Feitelijke* relaties met in aanmerking komende instellingen werden uiteraard wel gelegd: werknemers van Gemeentearchief en Fryske Akademy werden individueel lid.

In het gebouw van de Fryske Akademy vond ook het symposium over stadsgeschiedenis plaats waarmee de Studiegroep zich voor het eerst naar buiten presenteerde en waarbij de sprekers, drs P. Kooij, dr L. Noordeggraaf en dr F. van Voorden het thema benaderden vanuit eigen discipline en ervaring. Sedertdien ontwikkelde de Studiegroep zich inderdaad tot een actieve vereniging.

De eerste jaren

De eerste jaren stonden vooral in het teken van de inventarisatie van wat er tot dan toe aan bruikbaar onderzoek was verricht en waar op korte termijn de nodige aandacht aan zou moeten worden besteed. Dit resulteerde in 1990 in de publicatie van een *Rapport historisch onderzoek Leeuwarden*. Sedertdien is aan de vier in dit rapport verwoorde prioriteiten (demografie, geografie, sociaal-economische ontwikkelingen, institutionele aspecten) bedoeld of per ongeluk een aardig eind tegemoetgekomen. Door de inspanningen van Jan van der Woude en Meindert Schroor is bijvoorbeeld de grote lijn in de demografische ontwikkelingen sinds 1511 inmiddels degelijk onderzocht.

Ook aan de ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening is het een en ander gedaan. Die rondom Leeuwarden werden vooral door Meindert Schroor onderzocht. Over de ontwikkelingen in de Leeuwarder binnenstad werd verspreid gepubliceerd door onder anderen Marten Meijer, Gilles de Langen, Peter Karstkarel en Alexander Jager.

Nadat Jan van der Woude de Leeuwarder sociale geschiedenis van de eerste helft van de negentiende eeuw degelijk had verkend, voerde Rolf van der Woude uitgebreid onderzoek uit naar de sociaal-economische ontwikkelingen in de tweede helft van die eeuw, wat resulteerde in onder meer zijn in 1994 verschenen proefschrift. Een deel van de twintigste-eeuwse sociale geschiedenis is onderwerp van het binnen afzienbare tijd af te ronden promotieonderzoek van Paul Kok. Over de economische ontwikkelingen tussen 1500 en 1800 leverde Harm Nijboer zijn bijdrage (men zie de recentelijk verschenen vijfde aflevering van de Leeuwarder Historische Reeks). Met de politiek-institutionele geschiedenis van ongeveer deze zelfde periode hielden Hotso Spanninga en meer onlangs Christien Boomsma zich bezig. (Voor een overzicht van dergelijk en ook van kleinschaliger werk kan men de summier commentariërende bibliografische overzichten raadplegen in de even nummers van de Leeuwarder Historische Reeks).

Huidige activiteiten

De Studiegroep vergadert vier maal per jaar, waarbij een lezing door een lid of door een gast het belangrijkste agendapunt vormt. Om de gedachtenwisseling 'vrij' te kunnen laten plaatsvinden worden hier geen buitenstaanders bij uitgenodigd. Voor deze laatste categorie worden - in samenwerking met het Gemeentearchief - speciale lezingen gehouden, tweemaal per jaar in theater Romein. De aantallen belangstellenden hiervoor variëren, naar gelang onderwerp en tijdstip, van 50 tot 150. Samen met bijvoorbeeld Fryske Akademy en Gemeentearchief wordt een enkele maal een studiedag georganiseerd, over een stadshistorisch of daaraan grenzend onderwerp. Publicitair geeft de Studiegroep de *Leeuwarder Historische Reeks* uit, die ongeveer eens in de twee jaar verschijnt en die heden onder redactie staat van Yme Kuiper, Paul Noomen, Meindert Schroor, Hotso Spanninga en ondergetekende. Inmiddels wordt gewerkt aan het zesde deel van deze reeks, rond het thema Leeuwarder families. Naast de Historische Reeks verschijnt drie

maal per jaar de *Nieuwsbrief*, een verenigingsorgaan onder redactie van Klaas Zandberg, Harm Nijboer en Tom Sandijck voor de thans 25 leden en ongeveer 60 donateurs, waarin naast mededelingen van huishoudelijke aard ook bronsignaleringen en voorlopige onderzoeksverslagen worden opgenomen.

De meest uitgebreide onderneming van de Studiegroep vormt momenteel de monografie over Leeuwarden die in 1998 zal verschijnen. Een voorlopige versie van de gehele opzet verscheen in september 1991 in het *Rapport van de Commissie ter voorbereiding van een monografie over de geschiedenis van Leeuwarden*. Van de nadere invulling en met name de vraagstellingen die aan het boek ten grondslag zullen liggen verscheen als Nieuwsbrief nr. 28 een vrij concreet uitgewerkte opzet, toegespitst op de periode van de zestiende tot de achttiende eeuw. Het geplande boek zal geen encyclopedisch handboek, geen typisch naslagwerk over de geschiedenis van Leeuwarden worden, het vormt eerder een soort ontdekkingsstocht aan de hand van vooraf gekozen invalshoeken door de periode van circa 800 tot nu. Hoofdt thema's zijn enerzijds de interne machtsverhoudingen binnen de stad en de middelen die de elite hanteert om die te bestendigen en anderzijds Leeuwardens centraliteit, in zekere zin dus zijn externe machtsfuncties. Als auteurs zijn inmiddels aangetrokken Johan Frieswijk, Goffe Jensma (tevens redacteur), Paul Kok (idem), Yme Kuiper (idem), Gilles de Langen, Hans Mol, Harm Nijboer, Paul Noomen, Meindert Schroor (idem), Joke Spaans, Hotso Spanninga (idem), Rolf van der Woude (idem) en ondergetekende (idem). Voor dit project-van-jaren wordt met de belangeloze hulp van diverse deskundigen geld geworven bij overheid en particuliere instellingen. Voor haar activiteiten in hun geheel ontvangt de Studiegroep overigens een onmisbare subsidie van de gemeente Leeuwarden, die per 1991 - nadat de Studiegroep zich formeel als vereniging had laten inschrijven - een structureel karakter kreeg. Uiteraard is de subsidie-innatura die door het Gemeentearchief wordt geleverd in de vorm van personele ondersteuning, vergaderruimte, kopieer- en postverzendingsfaciliteiten eveneens van cruciaal belang.

René Kunst
voorzitter SGL

Mededelingen

Verborgen verleden belicht
Het historische en archeologische archief van Friesland.

Op 26 april zal in het Ryksargyf aan de Boterhoek 3 te Leeuwarden de tentoonstelling 'Verborgen verleden belicht' worden geopend. Het doel van deze expositie is de bezoekers een introductie te bieden tot het historische en archeologische archief van Friesland. Van de drie initiatiefnemers vertegenwoordigt de RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project) Noord-Nederland de archeologische inbreng; de Fryske Akademy het historisch onderzoek en het Ryksargyf de archivalia. De tentoonstelling - financieel mogelijk gemaakt door AVERO verzekeringen - geeft aan de hand van verschillende opgravingslocaties een beeld van de bestudering van de nederzettingsgeschiedenis in Friesland en duurt tot en met 31 juli. De openingstijden zijn: maandag 13.00 uur tot 17.00 uur; dinsdag tot en met vrijdag 9.00 tot 17.00 uur.

Het onderzoek naar nederzettingen in Friesland staat momenteel weer volop in de belangstelling. Vanuit verschillende invalshoeken wordt onderzoek gedaan naar de bewoningsgeschiedenis van onze provincie. De archeoloog maakt gebruik van de sporen die zich nog in de bodem bevinden, ook wel het bodemarchief genoemd. Zo kan hij uit de bodem informatie destilleren over de vroegere bewoning, het bouwen van huizen, maar ook, aan de hand van etensresten, over de eetgewoonten uit een bepaalde periode. Voor de historicus zijn de uitkomsten van archeologen zeker van belang hoewel hij zich van oudsher toch meer op schriftelijke en getekende bronnen richt. Het geschreven archief geeft veel informatie over bijvoorbeeld bezitsverhoudingen, waarbij aan de hand van de kaarten en prenten de juiste locaties van percelen en panden gelocaliseerd kunnen worden. De laatste tijd worden archeologische en historische bronnen steeds vaker ook in combinatie met elkaar gebruikt omdat ze elkaar aanvullen. Als voorbeeld noemen we de opgravingen naar Haersma-state bij Eastermar. De archeologische werkgroep van het streekmuseum in Burgum kon de resten van de poort van de vroegere Haersma-state aan de Swartewei in Eastermar localiseren nadat zij, voorafgaand aan het daadwerkelijke archeologisch onderzoek, onderzoek hadden gedaan in het Van Sminia-archief op het Ryksargyf. Daarbij kwam een kaart uit 1820 tevoorschijn, waarop de state met poort en een bijgebouw staan aangegeven.

De tentoonstelling presenteert aan de hand

van twaalf verschillende Friese terreinen een beeld van de diverse invalshoeken en methoden. Natuurlijk zijn de uitkomsten van de onderzoeken te zien, maar bij deze tentoonstelling gaat het daar niet in de eerste plaats om. De nadruk ligt vooral op de wijze waarop het onderzoek is verricht en de manier waarop verschillende onderzoeksmethoden en bronnen een completer beeld kunnen geven van de bewoningsgeschiedenis van onze provincie. Natuurlijk zijn er ook hiaten in het bronnenmateriaal. Lang niet altijd zijn archeologische vondsten of archivalia te vinden. Ook aan dergelijke tekortkomingen zal aandacht worden besteed.

De vijf hoofdthema's waar omheen de tentoonstelling wordt opgebouwd en waarbinnen de twaalf terreinen passen, zijn:

- De voorgeschiedenis van het boerenbedrijf
- Begraafplaatsen, kerken en kerkhoven
- Kloosters op het Friese platteland
- Stinsen, states en versterkingen
- Een Friese stad

Binnen deze hoofdgroepen worden enkele terreinen op zo'n wijze nader toegelicht dat de onderzoeksmethoden duidelijk worden. Zo zal binnen de hoofdgroep 'De voorgeschiedenis van het boerenbedrijf' aan de hand van de terp Wijnaldum uitleg worden gegeven over de grootschalige wetenschappelijke opgraving aldaar. Daarnaast wordt aan de hand van archivalia uit bijvoorbeeld het Liauckema-archief informatie getoond over de latere bewoning en het gebruik van de terp.

Naast het bieden van algemene informatie over de terreinen en de onderzoeksmethoden is het vooral ook de bedoeling om amateuronderzoekers handvatten aan te reiken voor onderzoek naar nederzettingen in onze provincie. Om dit aspect nog meer inhoud te geven wordt naast de tentoonstelling een documentatiecentrum ingericht waar de bezoeker kan kennismaken met de mogelijkheden van het Ryksargyf waar het gaat om onderzoek naar onroerend goed. Als catalogus bij de tentoonstelling verschijnt een brochure waarin uitgebreider dan bij de tentoonstelling mogelijk is, wordt ingegaan op de verschillende terreinen en onderzoeksmethoden. Deze brochure zal tijdens de tentoonstelling te koop zijn. Verder heeft het Ryksargyf besloten de handleiding bij de cursus onderzoek naar onroerend goed grondig te herzien. Er wordt naar gestreefd om tijdens de tentoonstelling deze herziene versie gereed te hebben.

Naast de tentoonstelling, de brochure en de handleiding bestaan plannen een lezingencyclus rond het thema, een lesbrief voor het onderwijs en excursies naar bepaalde

objecten te organiseren. Aangezien de data voor de lezingen en de excursies nog niet bekend zijn kunnen geïnteresseerden hun naam en adres bij de receptie van het Ryksargyf opgeven. Zodra er nadere gegevens bekend zijn, krijgt u de bedoelde informatie toegezonden. Het Ryksargyf is telefonisch te bereiken onder nummer 058-2127103. U kunt uw belangstelling ook schriftelijk kenbaar maken door een briefje te sturen naar het Ryksargyf, Postbus 97, 8900 AB Leeuwarden.

Microfilms Burgerlijke Stand nu gratis

Vanaf 1 januari is het raadplegen van de microfilms van de Burgerlijke Stand op de studiezaal van het Ryksargyf gratis. Dankzij het in werking treden van de nieuwe archiefwet op die datum is het mogelijk geworden de muntautomaten buiten werking te stellen. Zo'n tien jaar geleden was de rijksarchiefdienst genooddacht de uitleening van de originele akten stop te zetten en de informatie op microfilms ter beschikking te stellen. Door de enorme toename van de vraag, met name van de kant van genealogen, dreigden de akten 'verbruikt' te worden. Hierdoor ontstond het gevaar dat de informatie voor de toekomst verloren dreigde te gaan. Om dit tegen te gaan - naast het benutten van de archieven is het behouden van de archieven immers ook een kerntaak van de rijksarchiefdienst - werd gekozen voor microverfilming. Dankzij de Mormonen waren de akten in het verleden al eens op microfilm gezet. De kwaliteit van deze films voldeed echter niet aan de huidige eisen.

Op dit moment wordt daarom hard gewerkt aan de verbetering van de kwaliteit van de verfilmde bestanden. In de toekomst zullen microfiches van een betere kwaliteit de oude rolfilms gaan vervangen.

Provinciaal archief tot en met 1961 op het Ryksargyf

Door het provinciaal bestuur zijn de archieven van Provinciale Staten, Gedeputeerde Staten en de Commissaris van de Koningin over de periode 1919-1961 overgedragen aan het Ryksargyf. Ongeveer tegelijkertijd kwam de inventarisatie gereed van de archieven van het provinciaal bestuur over de periode 1811-1919. De inventarisatie-arbeid van de beide archiefblokken heeft ettelijke jaren in beslag genomen. Tijdens de bewerking zijn de archieven ontdaan van alle stukken die niet voor permanente bewaring in aanmerking komen. Bovendien zijn de inventarissen voorzien van indexen die het zoeken in de inventaris vergemakkelijken. De archieven zijn, op enkele stukken na, voor iedereen die onderzoek wil doen toegankelijk.

NIEUWS van het FRIES GENOOTSCHAP

Algemene Ledenvergadering

van het Fries Genootschap van Geschied-
Oudheid- en Taalkunde op dinsdag 23 april
1996 in het Fries Museum, aanvang 19.00 uur.

AGENDA:

1. Opening
2. Notulen van de algemene ledenvergadering van 26 april 1995
3. Jaarverslag van de secretaris over 1995
4. Rekening en verantwoording van de penningmeester over 1995
5. Verslag van de commissie tot nazien van de rekening 1995
6. Benoeming van de commissie tot nazien van de rekening over 1996
7. Begroting 1996
8. Vaststelling contributie 1997: voorgesteld wordt de contributie (f 35,- per jaar) ongewijzigd te laten
9. Verkiezing bestuursleden:
Aftredend zijn de heren drs. H. Spanninga en drs. O.D.J. Roemeling. De heer Spanninga is niet herkiesbaar. Voorgesteld wordt in zijn plaats te benoemen de heer drs. G.I.W. Dragt te Grijpskerk. De heer Roemeling is herkiesbaar en stelt zich voor een volgende termijn van drie jaren beschikbaar. Het bestuur stelt voor hem opnieuw te benoemen.
10. Mededelingen over de onder het beheer van de Stichting het Fries Museum staande musea
11. Rondvraag
12. Sluiting

Evenals voorgaande jaren is het aanvangstijdstip van de vergadering gesteld op 19.00 uur. In aansluiting op de vergadering vindt een lezing plaats. In de vergadering mogen alleen leden van het Fries Genootschap stemmen. De heer drs. M. Schroor (eindredacteur van *Fryslân*) zal een lezing houden over 'de ruimtelijke ontwikkeling van Harlingen in de vijftiende en zestiende eeuw'. Het bestuur hoopt op een grote belangstelling.

Contributie 1996

Veel leden hebben de contributie over het lopende jaar reeds betaald en vaak meer dan dat; hiervoor hartelijk dank. Degenen die nog niet hebben betaald, worden verzocht dit zo spoedig mogelijk te doen met gebruikmaking van de u in december toegezonden acceptgiro. De minimumcontributie bedraagt (evenals reeds in 1995 het geval was) f 35 voor particulieren en f 100 voor bedrijven en instellingen. Indien u voor juni betaalt kan het jaarboek *De Vrije Fries* u zonder vertraging en extra kosten worden toegezonden.

Studiedag Friesland en Oranje-Nassau

Van 1 juni tot 1 september 1996 is in het Fries Museum de tentoonstelling "Uit Koninklijk

bezit" te bezichtigen. Deze tentoonstelling, die op dit moment grote belangstelling trekt in het Noord-Brabants Museum in 's-Hertogenbosch en na Leeuwarden nog in Den Haag gehouden zal worden, omvat een selectie uit de omvangrijke en rijk geschakeerde privé-verzameling van het Koninklijk Huis. Deze verzameling wordt in het Koninklijk Huisarchief te Den Haag bewaard en is nog nooit eerder op deze wijze en op deze schaal voor het brede publiek te bezichtigen geweest.

Naar aanleiding van deze belangwekkende tentoonstelling wordt door het Fries Genootschap in samenwerking met het Fries Museum op vrijdag 31 mei een studiedag gehouden over de Friese stadhouders in de zeventiende en achttiende eeuw. Als inleiders zullen optreden H. Spanninga (stadhouder Willem Frederik), M. Bruggeman (Willem IV), F.J.A. Jagtenberg (Maria Louise), Y.B. Kuiper (Willem V) en B. Woelderink (het Koninklijk Huisarchief en Friesland). Vanuit recent historisch onderzoek zullen zij, in korte voordrachten van een half uur, politieke, culturele en vooral biografische aspecten van de geschiedenis van de Friese (Oranje-) Nassau's belichten. Als dagvoorzitter zal optreden dr. C.A. Tamse.

De studiedag begint om 10.00 uur in het Fries Museum. Opgenomen in het programma van de studiedag is een rondleiding in het voormalige stadhoudelijk hof aan het Raadhuisplein, dat daags tevoren na een ingrijpende restauratie en verbouwing als "stadslogement" in gebruik zal zijn genomen. Aansluitend op de studiedag zal de opening van de tentoonstelling "Uit Koninklijk bezit" plaatsvinden om 17.00 uur in het Fries Museum. Gezien de te verwachten belangstelling voor deze studiedag is spoedige aanmelding aan te raden. Programma en inschrijfformulier kunnen telefonisch worden

aangevraagd bij het Fries Museum (058-2123001).

Friezen, Denen en Saksen

Naar aanleiding van deze tentoonstelling over de cultuur van de Noordzeevolken in het Fries Museum wordt een serie van drie lezingen georganiseerd door het Fries Genootschap, de Volksuniversiteit Friesland en het Fries Museum. De lezingen vinden plaats op de woensdagen 3, 10, en 17 april in de filmzaal van het Fries Museum. De eerste lezing, verzorgd door dr. Egge Knol is getiteld *Friesland en de kustlanden rondom de Noordzee in de Middeleeuwen*. De tweede lezing door drs. T. Looijenga gaat over *Runeninscripties tussen 200 en 800 na Chr. en de derde lezing heeft als onderwerp Friesland in de Volksverhuizingstijd*. Deze lezing zal worden verzorgd door drs. D. Gerrets. De lezingen beginnen op 19.30 uur. De kosten bedragen f 7,50 per lezing. Leden van het Fries Genootschap hebben op vertoon van hun lidmaatschapkaart gratis toegang.

Bezoek aan tentoonstelling Johannes Vermeer

Voor deze expositie bestaat inmiddels voldoende belangstelling. Op 16 mei a.s. zullen 55 leden van het Fries Genootschap een bezoek aan deze bijzondere expositie in Den Haag brengen. Nieuwe aanmeldingen kunnen niet meer worden gehonoreerd. De deelnemers krijgen tijdig bericht over de precieze kosten en het programma van die dag.

De excursie van 20 januari 1996

Vijfenveertig personen reden op 20 januari jl. welgemoed met een bus van de firma Dalstra uit Surhuisterveen om resp. 9.00 uur en 9.30 uur uit Leeuwarden en Heerenveen weg voor een bezoek aan de grote Willibrord-tentoonstelling te Utrecht. Omdat men daar pas des middags verwacht werd, was er ook gelegen-

Rekening 1995 en begroting 1996

	Rekening 1995	Begroting 1995	Begroting 1996
Baten			
Contributies	f 60.929	f 57.000	f 63.000
Giften en donaties	1.885	1.000	1.500
Verkoop publicaties	1.501	1.000	1.500
Rente en dividend	28.693	25.000	27.000
	<u>f 93.008</u>	<u>f 84.500</u>	<u>f 93.000</u>
Lasten			
Publicaties	f 60.368	f 55.000	f 65.000
Secretariaat en administratie	12.623	12.000	13.000
Kosten archivering	3.000	-	-
Drukwerk	368	1.000	1.000
Lezingen en excursies	342	1.500	1.000
Diverse kosten	1.424	1.700	1.700
Frysk Lânbouwmuseum	1.000	1.000	1.000
Subsidie uitgaven en projecten derden	7.000	7.500	7.500
Publicatiefonds	2.500	2.500	-
Fonds geschiedschrijving	2.500	2.000	2.500
Batig saldo	1.883	300	300
	<u>f 93.008</u>	<u>f 84.500</u>	<u>f 93.000</u>

heid om het Museum Schokland op de Middelbuurt van het gelijknamige eiland te bezoeken. Dit extra uitstapje bleek een 'bop-peslach'. Velen kenden een en ander in het geheel niet en raakten zeer onder de indruk van hetgeen getoond werd over de geschiedenis van dit voormalige eiland, dat nu als wetenschappelijk monument van de eerste orde uit de polderbodem oprijst. Men was verbaasd over de vele prehistorische vondsten uit dit gebied, over wat van de middeleeuwse en latere bewoning van het in 1859 ontruimde eiland werd getoond, alsmede over de levensreddende rol van de Noordoostpolder voor onderduikers en geallieerde vliegtuigbemanningen in de Tweede Wereldoorlog. Niet minder romantisch bleek het weer keurig ingerichte kerkje met onder andere bruikleen-meubilair van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Ook het restaurant vond op deze koude dag gretig aftrek! Tijdens de rit naar Utrecht werd het lunch-

pakket aangesproken, waarna in twee groepen de tentoonstelling over Willibrord en zijn tijdsgewricht onder prettige leiding werd bekeken. Zeer verhelderend was de grote maquette aan het begin, waaruit duidelijk werd dat Utrecht eigenlijk uit een groot Romeins castellum is ontstaan en op de overblijfselen daarvan twee kerken werden gebouwd, waarvan een door Willibrord. Deze had namelijk Utrecht als centrum voor zijn activiteiten aangewezen gekregen. Ook de huidige Domtoren bevindt zich op het terrein van het castellum.

In de expositie werden de verschillende culturen belicht, die Utrecht sedert de komst van de Romeinen tot circa 1100 heeft gekend en wel aan de hand van bodemvondsten, schriftelijke en picturale bronnen, kerkschatten en duidelijke teksten en kaarten. Ook de rol van de wereldlijke en kerkelijke machthebbers in die tijden werd ons duidelijk, natuurlijk met het accent op Willibrord en zijn opvolgers,

zoals Bonifatius, Liudger en Lebuinus. Het wekte verbazing dat er nog zoveel interessants en kostbaars uit hun tijden bewaard is gebleven en vooral met zoveel liefde en vakmanschap de geschriften en kerkelijke kunstvoorwerpen in de vroege middeleeuwen zijn vervaardigd. Het stemt tot dankbaarheid dat deze tentoonstelling door het Rijksmuseum Catharijneconvent kon worden samengesteld door de grote welwillendheid van kerken, musea, bibliotheken enz. in binnen-, maar ook tot ver in het buitenland. Een en ander vormde een uniek geheel dat niet gauw vergeten zal worden!

Na een plezierige thee verliep de terugreis bijzonder vlot, zodat men precies op de afgesproken tijd weer thuis was. Deze excursie was een mooi voorbeeld van goede samenwerking tussen het Fries Genootschap en de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

G.E.

AGENDA

tot 31 mei tijdens kantooruren - **Gemeentearchief Leeuwarden**
Tentoonstelling *Foto-estafette Leeuwarden 1995*.
De visie van fotograaf Piter Doele op het Leeuwarden van het afgelopen jaar.

3,10 en 17 april 19.30 uur - **Fries Museum Leeuwarden**
Lezingen door E. Knol, T. Looyenga en D. Gerrets bij de tentoonstelling *Friezen, Denen en Saksen. Culturen aan de Noordzee, 400 tot 1000 na Chr.*

In de thema's komen de culturen van volken die in de Middeleeuwen de kuststreken bewoonden aan bod: de bewonersgeschiedenis van het kustgebied, de opgravingen bij Wijnaldum en het runenschrift.
Kosten f.7,50 per lezing (voor leden van het Fries Genootschap gratis).
Reserveringen en informatie: 058-2123001.
Organisatie: Fries Museum/
Volksuniversiteit/Fries Genootschap.

13 april 20.15 uur - **Theater De Lawei Drachten**

DADA & Erven
Concert met voordrachten en kunstwerken ter herdenking van de laatste DADA-soiree van Europa, precies 73 jaar geleden in Drachten. Uitvoerenden: Jaap Blonk, Ives Ensemble e.a.
Organisatie: UniCONsort, tel./fax 058-2662557/2126693.

15 april 20.15 uur - **Theater Romein Leeuwarden**
Lezing door Tjeerd Brouwer over *Leeuwarder stadsuitbreidingen in de twintigste eeuw*.
Organisatie: Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden en Gemeentearchief Leeuwarden.

24 april 20.00 uur - **Café Wouters Leeuwarden**
En 5 mei 09.00 uur **excursie vanuit Leeuwarden**.

Lezing door fysisch geograaf A.P. Versloot over de *verschillende landschapselementen in Noordoost Friesland*. Met name twee aspecten worden belicht: hoe heeft de natuur het land gevormd en hoe heeft de mens het oerlandschap omgevormd.
9 mei *excursie* onder leiding van drs Versloot

door dit gevarieerde gebied.
Kosten f. 75,- inclusief lezing, vervoer, koffie en consumpties tijdens de lezing.
Organisatie en opgave: CultuurIdee, 058-2130453. Sluitingsdatum voor opgave deelname: 1 april.

**** 20 - 21 april MUSEUMWEEKEND ****

MUSEA
Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers
Turfmarkt 11, Leeuwarden
Postbus 1239
8900 CE LEEUWARDEN
058-2139185

AMELAND
Natuurcentrum Ameland, Strandweg 38, Nes
Open: tot 1 april wo t/m za 13-17
1 april tot 1 juli: ma t/m vr 10-12, 13-17 en za/zo 13-17

tot 1 mei
Vegetatie
- Vegetatiekartering van Ameland door Rijkswaterstaat
Cat.

1 mei t/m 1 december
Potvis
- Het skelet van de op Ameland aangespoelde potvis wordt tentoongesteld.

Sorgdragermuseum, Herenweg 1, Hollum
Open: tot 1 april wo t/m za 13.30-17
1 april tot 1 jul ma t/m vr 10-12, 13-17 en za en zo 13.30-17

tot 1 april
Amelanders landschappen
- Jaqueline Töben, impressie van Amelanders landschappen (gemengde technieken)

vanaf 1 april
Menno Simons
- De Doopsgezinde kerk van Ameland

Landbouw/Juttersmuseum "Swartwoude", Hoofdweg 1, Buren
Open: wo t/m vr 13.30-17

t/m 1 april
Ambacht en kunstnijverheid op en rond de boerderij

- In deze tentoonstelling kunt u kennis maken met nevenactiviteiten van het boereleven op Ameland
Cat. 10 pag.

ANJUM
Anjumer Molen "De Eendracht", Mounebuorren 18
Open: ma 13-17 en di t/m za 10-17

7 april t/m 3 november
Kwartslag schilderijen
- Leerlingen van Irene Verbeek exposeren hun werk. 7/4-12/5 Margo van Ulsen - aquarellen met als thema "Ruimte". 19/5-30/6 Gé Kramer/Johan Geerlink - gouaches met als thema "Plek". 7/7-1/9 Anton Fokkema - olie- verf op doek met als thema "t Wad". 8/9-3/11 Herman Beks - schetsen met als thema "Wolken".

Molens in Friesland
- permanente foto-expositie en modellen van Friese molens.

Expositie van schelpen uit de gehele wereld.

BURGUM
Stichting Streekmuseum Tytsjerksteradiel, Menno van Coehoornweg 9
Open: di t/m za 14-17, vrijdagavond 19-22 en za 9-12, extra openstelling 2e paasdag 14-17

Het versieren van paaseieren is al een eeuwenoude traditie. In de loop der jaren ontstonden diverse technieken, waarvan de tentoonstelling een ruim overzicht biedt. Voor leerlingen van basisscholen (ook buiten de gemeente Tytsjerksteradiel) is er een lesbrief met de mogelijkheid een zelfversierd ei in te leveren bij het museum. De mooiste eieren worden in de expositie opgenomen. Aan deze jeugdexpositie is een wedstrijd verbonden, waarbij ook prijzen te winnen zijn. Bij inlevering van hun werkstuk hebben de kinderen vrij entree in het museum.

27 maart t/m 27 april
Paaseieren natuurlijk versierd
Vouwblad en lesbrief

7 mei t/m 28 september
Opgravingen in Tytsjerksteradiel
Cat.

**Gemeentehuis Tytsjerksteradiel,
Raadhuisweg 7**
**Open: werkdagen 10-12 en 14-16, za 18 en 19
maart 10-17**

t/m 26 maart
Jantina Herder
- Expositie beeldende kunst: schilderijen,
objecten en foto's
Vouwblad

2 t/m 22 april
Multicultureel Friesland
Vouwblad

13 mei t/m 11 juni
Regina Ynsen
- Houtsnedes en olieverfschilderijen
Vouwblad

DOKKUM
**Streekmuseum Het Admiraliteitshuis,
Diepswal 27**
**Open: tot 1 april di t/m za 14-17
vanaf 1 april di t/m za 10-17**

t/m 13 april
Paaseieren
- Verzameling beschilderde paaseieren

30 april t/m 6 juli
*Expositie ter gelegenheid van het jubileum van het
Chr. Muziekkorps "Oranje"*

**Natuurmuseum Dokkum, Kleine Oosterstraat
12**
Open: ma t/m vr 10-17

half april t/m 30 september
Ijsvogels
- tentoonstelling over het leven van de vele
soorten ijsvogels. Uiteraard wordt ruime aan-
dacht besteed aan de in ons land voorkomen-
de soort. Er is o.a. een model van een nesthol-
te te zien, en een videofilm. Bovendien is een
diorama gemaakt waarin de vogel zich erg
thuisvoelt.
Brochure, gratis

DRACHTEN
Museum Smallerland, Museumplein 2
Open: di t/m za 10-17 en zo 13-17

24 maart t/m 19 mei
Keuningsbuurt
- Tentoonstelling met als thema: "Arm en rijk
in Smallerland"

21 april t/m 11 augustus
Olympische Spelen 1932, 1936 en 1948
- overzichttentoonstelling. Drie inwoners uit
Drachten waren uitgezonden om deel te
nemen aan de atletiekwedstrijden tijdens deze
Spelen

2 juni t/m 11 augustus
Ids Wiersma - portretten en figuurstudies
- Tekeningen en schilderijen n.a.v. twee legaten

FRANEKER
Museum 't Coopmanshús, Voorstraat 49-51
Open: di t/m za 10-17
april t/m september: zo 13-17

t/m 27 april
Mary Waters
- Schilderijen
Cat.

Mei/juni
Menno Simons
- tentoonstelling over het leven en werk van

Menno Simons, stichter van de Doopsgezinde
Gemeente. Leden van deze gemeenschap wer-
den en worden ook wel Mennisten genoemd.

4 mei t/m 22 juni
Rob Nypels
Cat.

Eisinga Planetarium, E. Eisingastraat 3
Open: di t/m za 10-12.30 en 13.30-17

vanaf 20 maart
Ruimtetelscoop "Hubble"
- Foto's van de ruimte, gemaakt met de
Hubble-telescoop

vanaf 30 juni
Historische astronomische monumenten
- Er zijn veel historische monumenten ge-
oriënterd op hemellichamen.
Ter ere van de hemellichamen zijn door de
eeuwen heen gebouwen opgetrokken van
waaruit zon, maan en planeten werden aanbe-
d.

GROU
De Trije Gritenijen, Stationsweg 1
Open: di t/m vr 10-17, za 13-17

5 april t/m 1 juni
Broer de Boer (1877-1953)
- expositie van werk van deze misschien wat
ten onrechte vergeten Friese schilder. Het
werkgebied van de uit St. Jacobiparochie
afkomstige De Boer was het Friese waterland.
Zijn onderwerpen: molens, schepen, boerde-
rijen en dorpsgezichten. Het werk past in de
traditionele Friese landschapsschilderkunst
van die tijd.

HARLINGEN
**Gemeentemuseum Het Hannemahuis,
Voorstraat 56**
Open: di t/m zo 13.30-17

5 mei t/m 16 juni
Menno Simons
- Circa 50 portretten van de grondlegger van
de doopsgezinden, Menno Simons

HEERENVEEN
**Museum Willem van Haren, Van Harenspad
50-52**
Open: di t/m vr 10-17, za en zo 14-17

t/m 24 maart 1996
Bonne Dijkstra
- Tentoonstelling ter gelegenheid van de 85ste
verjaardag van deze schilder
Vouwblad

6 april t/m 30 juni
Speelgoed van de wereld
- Deze expositie toont speelgoed uit de gehele
wereld
Leerlingenboekje

JOURE
Museum Joure, Geelgietersstraat 1-11
Open: ma t/m vr 10-17, zo 14-17
mei t/m okt za 14-17

t/m 9 april
*Overzichttentoonstelling van door de gemeente
Skarsterlân aangekocht werk*

Vertelhuurtje op zondagmiddag
17 maart over de rol van de krakeling in de
Friese folklore

12 t/m 30 april
Afrikaans leven in brons
- Leerlingen van de kunstacademie van
Burkina Faso exposeren hun werk. De bron-
zen beelden, door de jonge kunstenaars vol-
gens de traditionele, klassieke methode gego-
ten, laten het leven van alledag in Afrika zien.
Medewerkers van de Stichting African
Cultural Center uit Rotterdam zijn tijdens het
museumweekend (20-21/4) aanwezig om toe-
lichting te geven.

3 mei t/m 25 juni
Kunstenaarsgroep "Stuwijng", Midden Nederland
- Objecten en schilderijen, diverse technieken
en materialen

KOLLUM
**Oudheidkamer "Mr. Andreae", Eyso de
Wendtstraat 9-11**
Open: di t/m za 14-17

vanaf 20 april
Van centsprent tot stripverhaal
- Expositie

KORNWERDERZAND
Kazematten Museum
Open: 1 mei t/m 30 sept wo en za 10-17

vanaf 1 mei
Kazemattenbouw/inrichting
- De stelling van Wons en de luchtactiviteiten
tijdens de meidagen van 1940

LEEUWARDEN
Fries Museum
Turfmarkt 11
**Open: ma t/m za 11-18, zon- en feestdagen
13-17**

t/m 31 maart
Menno Simons
Dé nationale tentoonstelling over het leven
en werken van Menno Simons ter herdenking
van het 500ste geboortjaar. Simons, grond-
legger van de Doopsgezinde Gemeenten,
werd in 1496 in het Friese Witmarsum gebo-
ren. Hij is de enige uit de Nederlanden
afkomstige persoon die een kerkgenootschap
heeft gesticht dat nog steeds (wereldwijd)
bestaat.
Cat.

t/m 21 april
*Friezen, Saksen en Denen - Culturen aan de
Noordzee van 400 tot 1000 n.Chr.*
- Deze grote, internationale, archeologische
tentoonstelling (in samenwerking met Den
Atikvarske Samling te Ribe (Denemarken) en
het Staatliches Museum für Naturkunde und
Vorgeschichte te Oldenburg) bevat topstuk-
ken uit de collecties van deze musea. Ruim
300 voorwerpen zijn tentoongesteld rond de
thema's: dagelijks leven, lokale ambachten,
prestige goederen, Noordzeehandel, muntcir-
culatie, graven en grafritueel, runenschriften
en religieuze en magische voorwerpen.
Het is de eerste keer dat archeologische vond-
sten op deze wijze in het Fries Museum wor-
den gepresenteerd.
Tijdens het museumweekend (20-21/4) ver-
beelden leden van de vereniging "Dorestad
Sibbe" het leven van alledag uit de
Middeleeuwen. In het kader hiervan geldt
een speciale toegangsprijs van f.2,50.
Cat. meertalig, lesprogramma

13 april t/m 2 juni
De oorlog op tafel
- Overzichttentoonstelling van spelen en leg-
puzzels uit de periode 1925 - 1945.

Ogenscheinlijk een onderwerp van geringe importantie, want de ernst van de oorlog lijkt ver af te staan van de speelse onschuld van spelletjes. Uit de expositie blijkt echter dat het 'onschuldige spel' werd ingezet als hulpmiddel om politiek te bedrijven en oorlogspropaganda te voeren.
Cat.

1 juni t/m 1 sept
Uit koninklijk bezit

- De verzamelingen van de Oranjes: 100 jaar Koninklijk Huisarchief

Drie musea openen in 1996 hun deuren voor een zeer bijzondere tentoonstelling. Aanleiding voor deze unieke tentoonstelling is het honderdjarig bestaan van het Koninklijk Huisarchief. Voor dit doel zijn uit de omvangrijke verzamelingen honderden voorwerpen geselecteerd. Een keur van portretten, beelden, historisch fotomateriaal, serviezen, kostuums en kostbaar goud en zilver van het huis Oranje-Nassau wordt aan het publiek getoond. De voorwerpen zijn gegroepeerd rond de belangrijkste personen uit ons vorstenhuis. Enkele thema's vormen de rode draad: ceremonieel rond de Kroon, Ten Paleize, Koninklijke geschenken, Vorstelijke Verzamelingen en De Oranjes en de beelden-de kunsten.

De tentoonstelling is eerst te zien in het Noordbrabants Museum in Den Bosch, daarna in het Fries Museum en tot slot in Het Paleis aan het Lange Voorhout in Den Haag. Bij de tentoonstelling verschijnt een rijk geïllustreerd boek (gebonden of paperback)

Afdeling Verzetsmuseum

t/m 7 april
- De plastic oorlog

Een collectie schaalmodellen van legervoertuigen

15 april t/m 7 juli
Spelen met de oorlog

- Tentoonstelling van speelgoed, gedeeltelijk gemaakt in W.O.-II o.a. in kamp Vugt. Van voor de oorlog dateert een aantal Elastolin poppen, oorspronkelijk afkomstig uit Duitsland. Elastolin (een kunststofvorm) werd als vervangend materiaal gebruikt voor tin, bijv. voor het maken van soldaatjes. Ook is er na-oorlogs speelgoed te zien met 'oorlog' als onderwerp.

Museum het Prinsessehof, Nederlands Keramiekmuseum,

Grote Kerkstraat 11

Open: ma t/m za 10-17,
zon- en feestdagen 14-17

t/m 2 juni

Fries Kersne-aardewerk 1750-1950

- Overzichtstentoonstelling van uniek Fries aardewerk, versierd met geometrisch snijwerk dat is ontleend aan het houtsnijwerk. Ter ondersteuning van de tentoonstelling verschijnt een boek waarin allerlei aspecten van het Fries Kersne-aardewerk uit de afgelopen 250 jaar wordt behandeld.
Cat., z/w ill.

Fries Natuurmuseum, Schoenmakersperk 2

Open: di t/m za 10-17, zon- en feestdagen 13-17

t/m 31 maart

Prentenkamers

- Tentoonstelling van tekeningen, grafieken en boeken van de Leeuwarder kunstenaars Lolkje v.d. Kooij

6 april t/m 19 mei
Mens en milieu

1 juni t/m 29 september
Het sprekende lichaam

- Non-verbale communicatie bij mens en dier
Vouwblad

Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum (FLMD)
Grutte Tsjerkestrjitte 212
Open: mo o/m fr 9-12.30 13.30-17

4 april o/m 31 maaie

Jit is myn libben meast de Maitiid byk

- Libben en wurk fan Douwe Kalma (1896-1953)

Vouwblad

MODDERGAT

't Fiskershúske, Fiskerspaad 4-8a

Open: ma t/m za 10-17

t/m 31 oktober

Van zolder gehaald

- Expositie van de leukste depotstukken van het museum, zoals: een glazen vliegenvanger, boetnaalden, een kistje van zeehondenvel, dijkwerkersgereedschap, scheepsmodellen, een verboden palingsteker, een verboden mollekleem etc.

OOSTMAHORN

OerKa I.V. Museum, Oostmahorn 15

Open: do t/m za 9.30-11.30 en
14-17 april t/m oktober
Telefonische afspraak het hele jaar

vanaf 1 april

Er was eens.....

- Irene Verbeek; olieverf op doek, grafiek, schetsen, steenobjecten en videofilms
Brochure f 2,50, Vouwblad

SNEEK

Scheepvaart Museum, Kleinzand 14

Open: ma t/m za 10-17, zo 12-17,
Gesl. op 1e Paas-, 1e Pinkster- en
Hemelvaartsdag

t/m 23 maart 1996

Scheepsmodellen van G. Ferwerda

Vouwblad

25 maart 19.30 uur

Lezing door G. Lantinga (Wolvega)

- Langs de Lende van begin tot einde

2 april t/m 12 mei

Kunst met een gebruiksaanwijzing

- Educatieve tentoonstelling samengesteld door Keunstwurk

20 mei t/m 15 september

De geschiedenis van de Sneker Doopsgezinden

- Tentoonstelling ter gelegenheid van het 500ste geboortjaar van Menno Simons

SURHUISTERVEEN

Munt en Penningkabinet, Jan Binneslaan 9a

Open: di t/m vr 14-17

t/m 31 maart 1996

Juliana en Beatrix nader bekeken

- In samenwerking met Het Nederlands Muntmuseum te Utrecht
Vouwblad

TERSCHELLING

Centrum voor natuur en landschap, Burg. Reedekestraat 11

Open: v.a. 9 april ma t/m vr 9-17, za en zo 14-17

De geheimen van Griend

- Informatieve tentoonstelling over het eiland Griend en de toegankelijkheid en ontoegankelijkheid van natuurgebieden

VEENKLOOSTER

Landbouwmuseum "De Brink", Kleasterwei 2
Open: Werkdagen 10-12 en 13-17, zo 13-17

Gedurende het zomerseizoen

Waterbeheersing en waterwerktuigen

Vouwblad

VLIELAND

Museum Tromps Huys, Dorpsstraat 99

Open: ma t/m vr 10-12 en 14-17, za 14-17

t/m 13 april 1996

Gasten schilderen Vlieland

- Amateurkunstenaars tonen in uiteenlopende technieken de vele facetten van Vlieland. Aan de expositie is een prijsvraag verbonden

3 mei t/m 31 okt

Bij Betzy op Vlie

- In 1996 is het honderd jaar geleden dat Betzy Akersloot - Berg zich in het Tromp's Huys vestigde. De tentoonstelling presenteert vooral de Vlielandse taferelen uit het depot. Cat. 11 pagina's met 11 ill. in kleur, f. 9,-.

"De Noordwester", Centrum voor informatie en educatie, Dorpsstraat 150

Open: t/m 1 april wo en za 14-17, zo 13-16
van 1 april t/m 16 juni ma t/m za 14-17

vanaf 1 maart

Koppie onder in de Noordwester

- De wrakvondstenzolder geeft de bezoeker de indruk dat hij echt onder water is. Er zijn vondsten te zien uit diverse wrakken rond Vlieland.

1 juni t/m 31 december

Van West-Vlieland tot Vliehors

- Deze tentoonstelling laat de ontwikkeling zien van de Vliehors, waar ooit het dorp West-Vlieland gelegen was

WOLVEGA

Oudheidkamer "Weststellingwerf", Zilverlaan 1

Open: di t/m vr 9-12 en 13-17, za 14-17

t/m 30 maart

Houtsnijwerk van Klaas van Vleeren (1928-1992)

- Voornamelijk miniatuur houtsnijwerk zoals: "de gouden koets", molens, spinnewielen etc. Zijn leermeester was de bekende hout- en beensnijder Popke Lap uit Scherpenzeel

20 april t/m 3 aug

Opgezette Dieren

WOMMELS

Museum "Strijd tsjin it wetter", Ald Hiem 2

Open: 1 mei t/m 1 nov di t/m zo 14-17, groe-
pen op afspraak

1 mei t/m 1 november

Alles lûns en yn de trekfeart fan Boalsert nei Ljouwert

WORKUM

Warkums Erfskip, Merk 4

Open: 1 april t/m 31 oktober ma, za, zo 13-17
di t/m vr 10-17

1 april t/m 15 mei

Schilders uit de Zuidwesthoek

- Verschillende technieken. Eigen impressie van de kunstenaar

De Wester- of Harlingerpoort te Franeker op een houtskooltekening van J. Gardenier Visscher van omstreeks 1790. Deze gecombineerde land- en waterpoort werd in 1852 afgebroken. Op de voorgrond stroomt het Vliet, onderdeel van de trekvaart Harlingen-Leeuwarden. Een houten voorganger van de Westerpoort zal met de voltooiing van de westelijke uitbreiding van Franeker (ca. 1450) tot stand zijn gekomen. In dezelfde hoek van de stad werd in 1468 het Kruissherenklooster gesticht, waarin zich later de Academie vestigde, en waarvan we de spits ontwaren. De stenen poort zal kort na 1501 zijn gebouwd, op grond van het befaamde privilege dat de Saksische hertogen George en Hendrik aan Franeker verleenden. De toen eveneens toegestane aanleg van een vaart naar Harlingen gaf tegelijkertijd aanleiding tot de aanleg van de belendende waterpoort. Deze was getooid met het opschrift: *Urbs hæc est Christo, paci musisque sacrata, Ergo bonos tantum, non cupit illa malos*, ofwel 'Deze stad is aan Christus, de vrede en de muzen gewijd; daarom begunstigt zij zeer de goeden, doch niet de kwaden' (ill. Fries Museum)